



**Per Mouritsen**

**"Fælles værdier, statsreligion og Islam i dansk politisk kultur:  
Det nordiske medborgerskabs specifikke universalitet"**

ur

*Bortom stereotyperna? Invandrare och integration i Danmark och Sverige*  
(2006)

Serie: Centrum för Danmarksstudier nr 12, ISSN: 1651-775X

Upplaga för elektronisk publicering för forsknings-, utbildnings- och biblioteksverksamhet och ej för kommersiella ändamål.

Publicerad med tillstånd från Makadam förlag.

Tryckt utgåva finns i bokhandeln:

ISBN 978-91-7061-026-4

Makadam förlag, Göteborg & Stockholm

[www.makadambok.se](http://www.makadambok.se)

Edition to be published electronically for research, educational and library needs and not for commercial purposes.

Published by permission from Makadam Publishers.

A printed version is available through book stores:

ISBN 978-91-7061-026-4

Makadam Publishers, Göteborg & Stockholm, Sweden

[www.makadambok.se](http://www.makadambok.se)



Denna Creative Common-licens betyder att du som använder verket måste erkänna ovanstående som upphovspersoner; att spridning av texten är tillåten, men endast i icke-kommersiella sammanhang; att verket inte får bearbetas.

# FÆLLES VÆRDIER, STATSRELIGION OG ISLAM I DANSK POLITISK KULTUR<sup>1</sup>

DET NORDISKE MEDBORGERSKABS  
SPECIFIKKE UNIVERSALITET

*Per Mouritsen*

## *Indledning*

Mordet på filminstruktøren Theo van Gogh gav anledning til en kontrovers om ytringsfriheden i Danmark. Partiet Venstre vedtog at give sin årlige frihedspris til den hollandske politiker Ayaan Hirsi Ali. Ali skrev manuskriptet til van Goghs seneste film *Submission*, som på provokerende vis beskrev seksuelle overgreb på muslimske kvinder. Skønt danske muslimer – næsten alle – fordømte mordet, kritiserede en række danske muslimer partiet og ønskede en mere restriktiv lovgivning omkring blasfemi, idet de fremførte, at ytringsfriheden ofte misbruges til at komme med ærekrænkende udtalelser om islam. Tidspunktet var dårligt valgt. Det blev uvægerligt sat i forbindelse med diskussionen om ytringsfrihed og med en underforstået billigelse af mord. Derudover var valget af van Goghs film som illustrativt eksempel katastrofalt netop i Danmark. Den danske statsminister undrede sig i en tale over, hvordan

[...] vi er kommet dertil, hvor det at give en frihedspris til et menneske, der bekæmper kvindeundertrykkelse, er en provokation. De, der siger, at det er en provokation, har ikke forstået kernen i den danske ytringsfrihed. Ytringsfrihed i vores land er, at man åbent og frit kan kritisere hvad som helst og hvem som helst.<sup>2</sup>

---

1. Denne artikel er en oversættelse af Per Mouritsen, »The Particular Universalism of a Nordic Civic Nation. Common Values, State Religion and Islam in Danish Political Culture«, *Multiculturalism, Muslims and Citizenship*, red. Tariq Modood, Ricard Zapate-Barrero & Anna Triandafyllidou, London 2006, s. 70-93. Oversættelse ved Else Løvdal Nielsen.

2. Som citeret i Henrik Mortensen, »Dialog i eneværelse«, *Weekendavisen*, 26.11.–2.12. 2004.

Men hvad der ikke fremgår af Fogh Rasmussens brede formulering, er, at Danmark faktisk har både en (sjældent anvendt) blasfemilov og en lov om hadsk tale. Venstre er imod sidstnævnte, men har (sammen med de Konservative) på mærkværdig vis valgt ikke at støtte et folketingsforslag om at afskaffe blasfemiloven.

Den polariserede insisteren på, at ytringsfrihed på konfrontatorisk dansk vis ikke er til forhandling, er nu blevet forbundet med muslimers påståede afvisning af adskillelsen af religion og politik – faktum er imidlertid, at Danmark har en statskirke. Politikere fastholder, at for at kunne være kvalificerede som demokrater må muslimer anerkende, at muslimsk *sharia*-lov rangerer under dansk demokrati, og at det også vil være tilfældet i den rent hypotetiske situation, hvor muslimer udgjorde en majoritet i landet. En del muslimer har udtalt sig svævende om *sharia* som en pakkeløsning, der, ud over at man som bosiddende i Danmark bør acceptere dansk lovs overhøjhed, ikke er til forhandling. Det giver imidlertid anledning til betydelige modsætningsforhold, når det på den ene side forlanges, at muslimer offentligt skal erklære deres modstand mod diverse dele af de fundamentalistiske traditioner og på den anden side af nogle muslimer påpeges, at *sharia* betyder andet og mere, end dens kritikere tror, og at man meget vel *kan* være dybt religiøs og samtidig indtage et tilstrækkeligt liberalt standpunkt inden for islam.

Denne kontrovers er den seneste manifestation af de offentlige kvaler med islam, som skyldes det, jeg har valgt at kalde det nordiske medborgerskabs 'specifikke universalitet', som kendetegner dansk politisk kultur. I denne artikel argumenteres der for, at man i Danmark i stigende grad er vidne til en konstruktion af parametrene for tilhørsforhold – og betingelserne for adgang for og accept af immigranter, navnlig muslimer – som bevæger sig i retning af en civil/politisk forståelse af nationen som et (stats)borgerfællesskab, karakteriseret ved universelle værdier. Disse værdier svarer til Danmarks selvopfattelse som en vidtfavnende, egalitær – ja, endog universel velfærdsstat.<sup>3</sup> De ligger i forlængelse af billedet af et 'folkets demokrati' med stor vægt på parlamentet som folkets samlede stemme. Frem for alt er de udtryk for en ændring i den offentlige diskurs om landets *image*, som bevæger sig hen mod en idé om landet som vogter

3. Gösta Esping-Andersen, *Three Worlds of Welfare Capitalism*, London 1990.

over og spydspids for menneskerettigheder, frihed og lighed. Men den universalisme, som er karakteristisk for Danmark, er af en speciel karakter. Formålet med det følgende er at undersøge denne specielle problematik i forbindelse med muslimsk immigration. Artiklen handler mere specifikt om de problemer, der opstår, når denne universalismes partikularitet artikuleres – og til tider netop ikke artikuleres eller anerkendes – i debatter om fælles *danske* værdier, som skal anerkendes af nationens nyttilkomne.

Artiklen er struktureret omkring en empirisk analyse af den danske værdidebat, dvs. en række politiske udsagn og argumenter, som alle større politiske partier i Danmark har været engageret i, og hvis kontekstuelle ramme angår muslimske minoriteter i Danmark. Før denne analyse udfoldes, beskriver det følgende afsnit, hvad der står på spil, både politisk og teoretisk, i forbindelse med den generelle tendens i den vestlige verden, der som et svar på kulturel pluralisme lancerer en mere medborgerorienteret eller *politisk* forståelse af nation og politisk fællesskab. Det efterfølgende afsnit behandler det diskursive terræn i dansk nationalisme i lyset af politiske og offentlige holdninger til muslimsk immigration. Efter den empiriske analyse diskuteres den normative ambivalens, der ligger i at 'snakke politik til kultur', navnlig på den danske måde, og mere generelt, hvad denne ambivalens indebærer for forsøgene på at definere begrebet politisk fællesskab i nyere politisk teori.

### *Politiske løsninger på kulturel mangfoldighed i vestlig politik og politisk teori*

Det danske tilfælde er et eksempel på et dobbelt skift i vestlig politisk kultur. Vi er på den ene side vidner til en vis konvergens mod en mere *medborgerlig* forståelse af nationale fællesskaber. Bevaring af kulturarv, sprog og religion er stadig central i subnational mobilisering. Migrationspres giver fortsat næring til defensive nationalistiske vækkelser i gamle nationalstater,<sup>4</sup> hvor de udløser politiske indrømmelser til en ny højrefløj, som i deres modstand mod kulturel pluralisme ønsker at bevare nationen som

---

4. Ulf Hedetoft, »The Nation-State meets the World. National Identities in the Context of Transnationality and Cultural Globalisation«, *European Journal of Social Theory*, nr. 2, 1999. s. 71–94.

flertallets tilhørssted. Den dominerende tendens er imidlertid en ny diskurs, der fremhæver universelle liberale værdier og medborgerskab som redskaber til at inkludere immigranter, og som indebærer en fjendtlighed over for omfattende tiltag i retning af multikulturalisme, der opfattes som værende i konflikt med idealer om lige rettigheder.

Dette skift er på den anden side tæt forbundet med en optagethed af begreber som loyalitet, solidaritet og sammenhæng, og hvad der, i mangel af dyb kultur eller etnicitet, udgør et politisk fællesskabs sociale sammenhængskraft. Hvad bør nytilkomne tage del i? Her er det måske alligevel ikke tilstrækkeligt at vedkende sig demokrati og menneskerettigheder. Inden for den franske tradition har assimilation i visse dele af højkulturen (forstået som universelle værdier) og republikansk ideologi været set som nødvendig.<sup>5</sup> I Tyskland dukker noget af den gamle nationalisme op i form af argumenter for nødvendigheden af en *Leitkultur*. Indholdet i denne er forudsigeligt nok omdiskuteret, ligesom idéen kolliderer med forestillingerne om en *Verfassungspatriotismus*,<sup>6</sup> et ideal, som dog står væsentligt stærkere nu, i et Tyskland, hvor gamle nationsbilleder fremstår mere og mere diskrediterede, i hvert fald i den officielle politik. Og i så forskellige lande som Australien, Frankrig, Canada og Storbritannien signalerer statsborgerskabsceremonier og medborgeruddannelser til de nytilkomne, at det at høre til kræver en aktiv form for identifikation og loyalitet.<sup>7</sup>

Denne udvikling svarer til, at en vending i normativ teori netop angår spørgsmålet om fællesskab og sammenhængskraft i multikulturelle stater. Multikulturelle kritikere af Rawls' liberalisme har påpeget, at liberale stater faktisk aldrig har levet op til det officielle ideal om farveblindhed, ifølge hvilket religiøs og kulturel identitet henvises til en afgrænset privatsfære. Mange liberale hævder nu, at man, selv om man bør forholde sig neutralt i forhold til, hvilke 'opfattelser af det gode liv', der er værdifulde, ikke kan tillade sig at forblive neutral i forhold til forskellige livsformer, når det handler om disses indvirkning på selve de liberale institutioner. Der er måske brug for et fælles sprog til demokratisk kommunikation. Fælles kultur, ja, selv en fælles religion, kan muligvis understøtte harmoni

5. Adrian Favell, *Philosophies of Integration*, London 2001.

6. Thomas Krauel, » Was ist 'Deutsche Leitkultur'?«, *Die Welt*, 20. 10. 2000.

7. Jack Demaine, *Citizenship and Political Education Today*, London 2004.

og solidaritet. Og måske er udbredt politisk deltagelse nødvendig for at sikre en liberal retsordens overlevelse og realisering i praksis.<sup>8</sup>

Disse nye bud på begrebsliggørelser af en instrumentelt nødvendig politisk kultur i liberale samfund ligner en paradoksalt tilbagevendende til *fællesskab*, men den har en tendens til at overskride, kritisere eller i det mindste udvælge specifikke elementer fra den dybere kultur. Diskussionerne rummer antagelser om flere forskellige niveauer og former for politisk kultur<sup>9</sup> – herunder identitet og individuelt tilhørsforhold, fælles (imaginær) politisk fortid, politiske værdier og konstitutionelle principper, særlige statsborgerlige normer og skikke samt diverse forestillinger om en noget bredere, men stadig 'offentlig' kultur. Ifølge fortalene for *konstitutionel patriotisme* bør alle borgerne bekende sig til et sæt universelle værdier og konstitutionelle principper, som legitimeres i kraft af deres forbindelse med officielt sanktionerede principper, der kommer til udtryk gennem en *retsstats* institutioner.<sup>10</sup> Disse principper antages at kunne få motiveret støtte inden for og ud fra nationalt specifikke traditioner og politiske kulturer, om end måden, dette formodes at ske på, er stærkt omdiskuteret.<sup>11</sup> I modsætning hertil står David Millers position, som vi kan kalde *liberal* eller *instrumental nationalisme*: at en bestemt form for nationalfølelse i særlig grad fremmer tillid i et samfund, og at en sådan tillid efterfølgende er en afgørende forudsætning for et aktivt demokrati og en omfordelende velfærdsstat. Miller betragter 'nationalitet' som et spørgsmål om væsentligt mere end politiske principper eller politisk kultur. Begrebet refererer også til sociale normer, vigtige fælles kulturværdier i dybere forstand (i visse samfund inkluderes religion), sprog og historie.<sup>11a</sup> Midt mellem disse to yderpunkter taler Cécile Laborde om det, hun kalder *borgerlig patriotisme* (*civic patriotism*), hvor det kræves, at borgerne skal have kendskab (men ikke nødvendigvis positiv tilslutning) til den

8. Will Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy*, Oxford 2002, s. 343–344.

9. Rainer Bauböck, »Public Culture in Societies of Immigration«, arbejdsrapport, Malmö 2001; Cécile Laborde, »From Constitutional to Civic Patriotism«, *British Journal of Political Science*, nr. 32, 2002, s. 591–612.

10. Jürgen Habermas, *The Postnational Constellation*, Cambridge 2001.

11. Attracta Ingram, »Constitutional Patriotism«, *Philosophy and Social Criticism*, nr. 22, 1996, s. 1–18.; Justine Lacroix; »For a European Constitutional Patriotism«, *Political Studies*, nr. 50, 2002, s. 944–958; Patchen Markell, »Making Affect Safe for Democracy? On Constitutional Patriotism«, *Political Theory*, nr. 28, 2000, s. 38–63.

11a. David Miller, *On Nationality*, Oxford 1995.

politiske kultur inden for en bredere, mere diffus og omfattende, men stadig nationalt specifik fælles referenceramme. Det er et slags dialogisk rum med fælles forestillinger, referencer, diskussioner og værdier, der udgør de 'plastiske rammer, som opretholder vore politiske diskussioner over tid'.<sup>12</sup> Selv om forskellige ting fremhæves i disse perspektiver, er der dog enighed om, at det fælles skal have en deliberativ karakter, og om at fremhæve muligheden for kritik og modifikation af aspekter, der resulterer i, at nyttilkomne føler sig fremmedgjorte. Mens alle disse teoretiske positioner betoner muligheden for og nødvendigheden af, at minoriteter skal kunne opretholde en vis egen (bindestregs)-identitet, er den vægt, der lægges på dialog og kritik, samtidig et udtryk for en generel teoretisk vending mod en *medborgerlig liberalisme*. Det vil sige, en forståelse af den liberale borger, der ikke blot betoner passiv lovydighed, men også den aktive evne til at kunne indgå kompromis og til at kunne påtage sig et *offentligt selv*<sup>13</sup> som en helt afgørende nødvendighed i pluralistiske samfund, hvor det vil være umuligt at bilægge konflikter, hvis ikke selv de mest dybtfølte anskuelser kan udsættes for kritiske spørgsmål. Denne tendens, som vi også genfinder i den nye dialogisk orienterede multikulturalisme,<sup>14</sup> lægger imidlertid et vist pres på den tidlige multikulturelle politiske teoris påstand om, at lige netop denne form for kritisk reflekterende autonomi er en specifikt liberal værdi og skepsis, med hensyn til muligheden for at praktisere en særlig offentlig autonomi, samtidig med at man i det private går rundt med en række religiøse forestillinger, som kræver tro og blind lydighed.<sup>15</sup>

Disse teoretiske overvejelser om, hvor 'tyndt' et liberalt fællesskab har råd til at være, og hvad der er dets nødvendige indhold, er ikke direkte til diskussion i denne artikel. Jeg er snarere optaget af, hvad der sker, når disse diskussioner om fælles værdier, national kultur og statsborgerskab bliver taget op i virkelige, offentlige debatter, der allerede er polariserede, og særligt i forbindelse med islam. Der er ikke noget nyt i at påpege, at det velkendte skel mellem etnisk og politisk nationalisme eller national identitet i bedste fald er særdeles uklart,<sup>16</sup> og at skellet siger meget lidt om gra-

12. Laborde, s. 609.

13. John Rawls, *Political Liberalism*, New York 1993.

14. Bhikhu Parekh, *Rethinking Multiculturalism. Cultural Diversity and Political Theory*, Basingstoke 2000

15. Kymlicka, s. 228–244.

16. Rogers Brubaker, »The Manichean Myth: rethinking the Distinction between 'civic' and

den af kulturel åbenhed. Argumentet i det følgende er dels, at en politisk eller statsborgerskabsbaseret nationalisme kan have forskellige karakteristika, der mobiliseres af forskellige aktører på forskellig vis med forskellige diskursive effekter, og dels at en sådan nationsforståelse i bedste fald er en nødvendig, men ikke tilstrækkelig betingelse for fremkomsten af en mere 'forskels-accepterende' offentlig kultur.

Faktiske debatter kan måske fortælle os mere end politisk teori om de vanskeligheder, der opstår, når nationer begynder at tale om at politik er en løsning på kulturproblemer.<sup>17</sup> Det drejer sig ikke så meget om, hvorvidt vi er fælles om særlige værdier, men snarere om, at vi ofte taler, som om vi *faktisk har* disse værdier til fælles, og som om disse på specifikke måder grundlæggende er *vores*. I Vesten er vi for tiden vidner til en *politisering af kultur*, ikke blot i skikkelse af en ny bagudskuende nationalisme og af essentialistiske multikulturalismer, som gentager den logik, der prægede nationalstaternes tidlige historie, men frem for alt i måden, hvorpå kontinuiteten i nationalstatens format under globaliseringsvilkår synes at forudsætte politiske identitetsprojekter, der præsenterer kultur som en *politisk nødvendig funktionel homogenitet*.

I forlængelse af disse projekter vil visse kulturer uvægerligt ses som gavnlige og andre som skadelige.<sup>18</sup> Imidlertid finder vi i denne proces også en ny *kulturalisering af politik*. Hermed mener jeg ikke blot, at politik bliver 'gennemsyret af kultur', i den velkendte forstand at alle mennesker taler om forskellighed og kultur, uanset hvilket samfundsmæssigt spørgsmål, der i øvrigt er på dagsordenen. Det, jeg har i tankerne, er, at politiske værdier, inklusive universelle liberale værdier, *omtales som kultur*. Enten i den forstand at de er forbundne med nationalt specifikke og særligt gunstige historiske traditioner eller måder at leve på (hvilket i Danmarks tilfælde også omfatter sekulariseret religion), eller i forbindelse med en forestilling om, at nogle nationer har et særligt ejerskab eller en særlig avantgardestatus som foregangslande i forhold til visse værdier. Dertil kommer, at politik meget ofte *manifesteres* som kulturel, i den forstand

---

'ethnic' Nationalism«, *Nation and National Identity. The European Experience in Perspective*, red. Hans Peter Kriesi, Zürich 1999, s. 55–71.

17. *Constituting Communities. Political Solutions to Cultural Conflict*, red. Per Mouritsen & Knud Erik Jørgensen, London 2006 (under udgivelse).

18. Ulf Hedetoft, »Cultural transformation: how Denmark faces immigration«, *Open Democracy*, 30. 10. 2003.



at kultur også kan henvise til de underforståede eller sjældent artikulerede politiske virkelighedsopfattelser og den underliggende rangorden af værdier, som på umærkelig vis påvirker os som agerende og diskuterende borgere, mens vi i øvrigt har travlt med at snakke om noget andet – såsom ‘vore fælles værdier’.

### *Islamofobi og dansk politisk kultur*

Danmark begyndte at få gæstearbejdere fra Tyrkiet, det tidligere Jugoslavien og Pakistan sidst i 1960'erne. Landet har siden gennemgået et typisk vesteuropæisk udviklingsforløb med stop for immigration i 1973, fortsat tilgang på grund af familiesammenføring samt bølger af flygtninge i 1980'erne- og 90'erne, stadig mest fra muslimske lande, inklusive Iran, Irak, Libanon, Kosovo og Somalia. Indlemmelsesprocessen er ikke forløbet særlig godt. Mens valgdeltagelsen er forholdsvis almindelig, navnlig på lokalt plan,<sup>19</sup> er der ikke formaliserede kontakter mellem islamiske grupper og staten. De fleste muslimer er geografisk segregerede, og arbejdsløsheden blandt immigranter er i Danmark højere end i resten af Vesteuropa. Hvad angår nye flygtninge, er der iværksat et omfattende, paternalistisk (og dyrt) 3-årigt integrationsprogram, som måske vil vise sig at virke mod hensigten i et land, hvor et forholdsvis gavmildt ret-tighedsbaseret velfærdssystem, kombineret med en høj mindsteløn (og en tilsvarende mangel på ufaglærte job), giver anledning til afhængighed af overførselsindkomster og bidrager til marginalisering på arbejdsmarkedet.<sup>20</sup> Dertil kommer, at den temmelig iøjnefaldende tendens blandt mange muslimske indvandrere, navnlig kvinder og unge uden tilstrækkelig skolegang, til ikke at opfylde de beskæftigelseskrav, som velfærdsstaten bygger på, måske ligefrem tilskynder til en mere homogenitets- og assimilationsorienteret politik og til mindre offentlig tolerance over for kulturel diversitet.<sup>21</sup> Det spørgsmål, der hele tiden stilles i offentlige debatter, er, hvordan immigranter, navnlig muslimer, må ændre sig for at

19. Lise Togeby, *Etniske minoriteters deltagelse i demokratiske processer, herunder politiske partier, valg og offentlig debat*, Aalborg 2002.

20. Torben Tranæs & Klaus F. Zimmermann, *Migrants, Work, and the Welfare State*, Odense 2004.

21. Mehmet Ümit Necef, »Indvandring, den nationale stat og velfærdsstaten«, *Ubekvemme udfordringer*, red. Peter Seeberg, Odense 2001, s. 31–65.

kunne fungere i og bidrage til det danske samfund,<sup>22</sup> således at den 'pris på solidaritet', som andre må betale, sænkes.<sup>23</sup>

Den liberale og konservative regeringskoalition, som er afhængig af det indvandringsfjendtlige Dansk Folkeparti (herefter DF), har for nylig vedtaget meget restriktive regler, især for familiesammenføring. En ny '24-års-regel' er formuleret med henblik på at forhindre traditionelle arrangerede ægteskaber mellem yngre (muslimske) personer, selv om politikerne også forsvarer den med henvisning til, at den har medvirket til en drastisk reduktion i antallet af immigranter som sådan. Denne politik, som i øvrigt støttes af Socialdemokraterne, blev kritiseret af Europarådets chef for menneskerettigheder. Danmarks omdømme som humanitær nation gik faktisk tabt ved valget i 2001, da den nuværende regering med stort held brugte en skræmmekampagne om immigration, som udenlandske kommentatorer havde svært ved at adskille fra den yderste højrefløj, og som fulgte op på de allerede hårde tiltag, der blev iværksat af den foregående koalition af midterpartier.

Men billedet af dansk intolerance og etnocentrisme er i virkeligheden noget broget. Vurderinger af landets 'præstation' afhænger af, hvem man spørger. Undersøgelser viser, at Danmark i dag (ligesom Belgien, Tyskland og Grækenland) har en høj andel af 'intolerante' personer med meget negative holdninger, men samtidig også harden højeste andel af 'aktive tolerante' personer i EU sammen med (naturligvis) Sverige (33%).<sup>24</sup> Det afhænger også af, hvad man spørger om. Andelen af adspurgte, der udtrykker principiel støtte til at modtage politisk forfulgte flygtninge, ligger ganske væsentligt over EU-gennemsnittet,<sup>25</sup> og er i svag vækst, om end der i perioden 1999–2002 kunne spores et svagt midlertidigt fald.<sup>26</sup> Opinionsundersøgelser dokumenterer eksistensen af en høj og, siden 1970'erne- og 80'erne, stigende støtte til lige politiske rettigheder for indvandrere og til nødvendigheden af deres inklusion som ligeværdige borgere i velfærdsstaten.<sup>27</sup> Og sammenlignet med andre EU-lande går kun

22. Hedetoft, »Cultural transformation...«.

23. Peter Nannestad, *Solidaritetsens pris*, Århus 1999.

24. EUMC/SORA, *Towards Minority Groups in the European Union*, Wien 2001, s. 24–25.

25. EUMC/SORA, s. 34.

26. Lise Togeby, *Man har et standpunkt*, Århus 2004, s. 58.

27. Lise Togeby, »Prejudice and tolerance in a period of increasing ethnic diversity and growing unemployment: Denmark since 1970«, *Ethnic and Racial Studies*, nr. 21, 1998a, s. 1137–1154; Lise Togeby, »Danskerne og det multikulturelle«, *Politica*, nr. 30, 1998b, s. 184–203.

ganske få danskere ind for de idéer om tvungen hjemsendelse, som er udbredte i andre europæiske lande, mens der er temmelig stor støtte til 'politikker, der fremmer social sameksistens', inklusive aktiv modarbejdelse af diskrimination og især tiltag, der fremmer forståelsen for forskellige kulturer og måder at leve på.<sup>28</sup>

Den samme forskning viser imidlertid også, at danskerne er de mest tilbøjelige i EU til at lægge skylden for sociale problemer på minoriteter (særligt hvad angår uddannelse og kriminalitet).<sup>29</sup> Og mens Danmark igen scorer højt på de europæiske holdningsmålinger, Eurobarometers 'multikulturelle optimisme' (dvs. vurdering af tilstedeværelsen af minoriteter som berigende), rammer landet et EU-lavpunkt sammen med Belgien og Grækenland, når det drejer sig om danskernes personlige oplevelse af 'ubehag i dagliglivet' forårsaget af tilstedeværelsen af andre nationaliteter, andre racer og især andre religioner. Ligeledes udtrykker danskerne, sammenlignet med andre EU-lande og USA, mindre støtte til multikulturalisme som politisk program.<sup>30</sup> Endelig er der fra tidligt eller midt i 1990'erne en synlig stigning i antallet, der giver udtryk for national stolthed og kulturel overlegenhed, frygt for, at den nationale kultur trues af immigration, samt støtte til assimilation (dvs., at statsborgerskab gøres afhængigt af evne til at opføre sig som danskere).<sup>31</sup>

I lighed med tidligere<sup>32</sup> ser vi et lille land med ganske høje humanitære idealer om lige statsborgerskab (som er svære at leve op til, når først økonomiske byrder og problemer er blevet politiseret i medierne), og med et betydeligt udsnit af befolkningen, der bekymrer sig om, frygter eller ligefrem føler sig krænkede over at skulle leve i et samfund med iøjnefaldende kulturel diversitet. Det danske problem med 'kultur' handler dog i stort omfang om problemer med religion. Kun ca. halvdelen af befolkningen var i 1993 enige i, at immigranter bør have lov til 'frit at forkynde og udøve' deres religion, og en nyere undersøgelse viser, at danske respondenter

28. EUMC/SORA, s. 27–31, s. 46–47.

29. Men over en tredjedel af dem, som forbinder minoriteter med 'problemer', scorer positivt på mål for tolerance og villighed til at acceptere flygtninge (Jørgen Goul Andersen, »Danskernes holdninger til indvandrere«, arbejdspapir, Aalborg Universitet 17, Aalborg 2002, s. 14).

30. EUMC/SORA; Togeby, »Danskerne...«, s. 195.

31. Togeby, »Danskerne...«, s. 190; Togeby, *Man har et...*, s. 60.

32. Per Mouritsen, »Denmark: the agonies of innocence«, *New Xenophobia in Europe*, red. Bernd Baumgartl & Adrian Favell, London 1995, s. 88–105.

i en gruppe af tredive lande er langt de mest tilbøjelige til at forbinde religion med konflikt og associere stærk tro med intolerance. Dette generelle skandinaviske fænomen er mere udtalt i Danmark end i såvel Norge som Sverige.<sup>33</sup> Det er også forholdsvis nyt. Danmark har ikke i historisk tid haft forbindelse til den islamiske verden, og det tog et stykke tid for folk at opdage, at de tidlige fremmedarbejdere faktisk var muslimer, og endvidere hvad dette indebar. De tidlige stereotyper handlede om alt andet end religion: Der var tale om en samling fordomme om 'sydlige' spisevaner, seksualvaner, kriminell adfærd, dovenskab osv.<sup>34</sup> I dag drejer debatten om immigranterne sig ofte om religiøse aspekter, såsom opførelse af en offentligt synlig moské eller mulige placeringer af begravelsespladser (danske muslimer har ingen af delene i dag), religiøse skoler, tørklæde, arrangerede ægteskaber og børneopdragelse. Dertil kommer, at disse emner ofte indgår i en diskursiv ramme præget af 'os/dem' og 'danskere/udlændinge'.<sup>35</sup> Denne diskurs har været almindelig siden de tidlige 1990'ere og er blevet ophøjet til standard af Dansk Folkeparti, som har for vane at diskutere sådanne spørgsmål på basis af en stærkt essentialistisk kulturopfattelse. Denne diskurs antager ofte en væsentligt mere barsk tone i Danmark, end vi ser det i vore naboer.<sup>36</sup> Men det begrebsmæssige indhold af denne polariserede diskurs om kultur varierer.

Lad mig kort foregribe artiklens videre forløb: Det danske tilfælde viser tegn på en sammenblanding af forestillinger om en politisk statsborgerlig nation og en traditionel *kultur-nation*. Både det romantiske vokabularium, der kom til Danmark fra Tyskland, og de senere revolutionære ideologier om demokratisk selvstyre fra Frankrig og Rousseau indgik i en parallel begrebshistorisk udvikling i midten af det 19. århundrede og resulterede i en ganske særegen forestilling om et homogent, egalitært og frihedselskende folk, som modnedes nedefra.<sup>37</sup> Mens en traditionel kul-

33. Goul Andersen, s. 7, 21.

34. Bent Jensen, *Foreigners in the Danish Newspaper Debates from the 1870s to the 1990s*, København 2001.

35. Peter Hervik, »The Danish world of unbridgeable differences«, *Ethnos*, nr. 69, 2004, s. 247–267; René Karpantschov, »Populism and right wing extremism in Denmark 1980–2001«, *Sociological report series*, nr. 4, København 2002.

36. Hans Jørgen Nielsen, »De udenlandske rapporter om danskernes uvilje mod fremmede«, *Nyt fra Rockwool Fondens Forskningsenhed*, København 2002.

37. Uffe Østergaard, »Peasants and Danes: the Danish national identity and political culture«, *Comparative Studies in Society and History*, nr. 34, 1991, s. 3–27; Lene Hansen, »Sustaining

tur-nationalisme gradvis svinder, artikuleres der en politisk nationalisme, der i første omgang knyttes til værdien af et konsensusbaseret »*small scale*«, demokratisk fællesskab og dernæst til ideologien om den fremgangsrig velfærdsstat. Denne type egalitarisme giver dyb genlyd i diskursen om islam. Herudover er den lutherske kristne arv stadig vigtig som formidler af billedet af danskerne som et gammelt kristent folk. Men religion er særlig vigtig i kraft af kontrasten mellem på den ene side islam, fremstillet som en overdrevent alvorlig og umoderne religion med konnotationer af autoritet og ulighed, og på den anden side 'moderne' individualisme og sekularisme, enten i form af skepsis over for religion som sådan eller som en særlig religiøs form (dansk lutherdom), der ligefrem ses som en *forudsætning* for sekularisme og individualisme. Den nuværende debat om vore 'fælles danske værdier' afspejler disse indgroede offentlige koder.<sup>38</sup>

### *Retten til ejerskab af (kristen) kultur*

Den første position lægger vægt på nationens førstefødtes ret til en *kulturation* med dertil hørende værdier, om end idéen om fælles værdier ofte erstattes af ord som national arv, skikke eller levemåde.<sup>39</sup> Denne position rummer den kommunitære idé om privilegering af hovedkulturen for et flertal af befolkningen, simpelthen fordi de 'var her først' og dermed har patent på landet og dets offentlige rum, som dette flertal på tryk vis kan fylde op med sit eget kulturelle indhold. Den position præsenteres som partikulær, ikke universel (kun det kommunitære *princíp* om, at nationale flertal overalt har ret til at privilegere deres kultur, er universelt), som værdifuld for netop dette folk, som truet af demografiske årsager, idet befolkningsandelen af immigranter og deres efterkommere vokser, og

---

sovereignty: the Danish approach to Europe«, *European Integration and National Identity*, red. Lene Hansen & Ole Wæver, London 2002, s. 50–87.

38. Analysen af denne debat er under udarbejdelse af forfatteren. Det er en argument-/indholdsanalyse af den offentlige debat og parti-eliternes diskussion gennem de sidste syv år (1998–2005).

39. Ifølge Dansk Folkepartis officielle program består »[...] kulturen af summen af historie, erfaringer, tro, sprog og det danske folks levemåde«. Forpligtelsen til at bevare den »danske kulturarv« nævnes i den første linje af programmet, umiddelbart efterfulgt af en støtteerklæring til det danske monarki. Hvad denne kultur består af, kan der imidlertid ikke redegøres nærmere for. Den er udefinerbar, uundgæelig, fordi »den er os selv«, »alle de tusinder af små ting«, og en del af luften, vi indånder (partileder Pia Kjærsgaards tale til partiets landsmøde 15. 9. 2001, citeret i Karpantschhof).

som væsentlig legitimering af politiske tiltag, såsom stramme indvandringsregler og programmer, der fremmer egentlig kulturel assimilation. Ifølge folketingsmedlem Louise Frevert (DF) lyder det, i forbindelse med argumenter mod at anerkende Ramadanen i folkeskolen, at »[V]i bor i et kristent land, og når man kommer her må man indordne sig under danske normer, love og vaner«, i øvrigt ikke ved at være kristen, men ved at acceptere de værdier, som *udspringer* af Danmarks kristne fortid.<sup>40</sup>

En radikal version af Danmark som bærer af en gammel kristen kultur vækker minder om Charles Taylors argument om en grundlæggende *pligt til at høre til*.<sup>41</sup> For den danske præst, højrefløjsintellektuelle og medlem af Folketinget Søren Krarup (DF)<sup>42</sup> »[...] har dansk historie lykkeligt sat os i stand til at være som en familie i dette land, hvor vi derfor har tro og kirke til fælles«. At være et menneske »[...] betyder at der er noget man har kært [...] en skyld, et ansvar, en historisk givet kontekst, der er virkeligheden«. Denne konkrete realitet (som med et hurtigt retorisk greb bliver tillagt et selektivt nationalt indhold bestående af nationallitteratur, kirkegang, et beskedent og anstændigt familieliv og folkelig skepsis over for progressivt-liberale værdier) er det historisk frembragte og givne, hvori Gud har placeret os, og som mennesker ikke bør sætte spørgsmålstegn ved i universalistiske ideologiers navn – f.eks. menneskerettighedernes – idet dette ville erstatte den alfaderlige Gud med en abstrakt menneskehed.<sup>43</sup> Men på trods af denne af Gud velsignede realitet (og Krarups forsvar for officiel lutherdom) er det *specificerede indhold* interessant nok mere nationalistisk end kristent, og aldrig kristent på en from, endsige fundamentalistisk måde.<sup>44</sup> Det indebærer desuden en vis relativisme, hvorved folk kan forblive tro mod deres *egne* forudsætninger uden at hævde moralsk overlegenhed over for dette eller hint sæt værdier.<sup>45</sup>

---

40. Fra en pressemeddelelse om Ramadan-helligdagene i danske gymnasier, MF Louise Frevert, 20. 12. 2003 (Dansk Folkeparti, *Partiprogram og pressemeddelelser*, 2004. Tilgængeligt på [www.danskfolkeparti.dk](http://www.danskfolkeparti.dk)).

41. Charles Taylor, »Cross-purposes: the Liberal-Communitarian debate«, *Liberalism and the Moral Life*, red. Nancy Rosenblum, Cambridge 1989, s. 159–182.

42. Søren Krarup, »Længe leve folkekirken«, *Kristeligt Dagblad*, 6.7. 2004a.

43. Søren Krarup, *Dansen om menneskerettighederne*, København 2000.

44. Kristen fundamentalisme, forstået som bibelsk baseret modstand mod abort, kirkelig vielse af homoseksuelle og kvindelige præster, findes i visse landdistrikter i Danmark, men dens politiske betydning har været minimal.

45. Søren Krarup, »Ideologisk hovmod«, *Weekendavisen*, 29. 10.–4. 11. 2004b.

Dansk Folkeparti anerkender, at det danske samfund er 'sekulariseret'. Ikke desto mindre forbliver '[...] kristendommen uadskillelig fra befolkningens liv', og 'vor pligt som nation retter sig først og fremmest mod dansk kultur og dens kristne værdigrundlag', eller mod det, der omtales som danskernes 'kulturelt betingede [sic] tro, normer, traditioner og holdninger'.<sup>46</sup> Hvad denne sekulariserede kristendom-som-kultur egentlig består af er ikke klart. Nytilkomne behøver ikke at være kristne. Faktisk fremhæves behovet for religionsfrihed. Men det faktum, at de nye i landet typisk *ikke er* og *aldrig var* kristne, gør integration meget vanskelig, idet religion er en konstituerende del af kultur: Vores kultur indeholder en gammel religiøs arv, og det samme gør i øvrigt deres, hvorfor selv en såkaldt sekulariseret islam vil forblive fremmed.

I denne vidtgående kulturelle nationalisme er danskhed per definition værdifuld og kræver konstant beskyttelse. Det er en type defensiv eller reaktiv 'protest-nationalisme', der falder uden for de øvrige tendenser, som denne artikel ellers diskuterer, og de synspunkter, den rummer, er ikke udbredte uden for Dansk Folkeparti. Der findes imidlertid svagere former for (mere 'liberal') kulturel nationalism, som ikke på samme måde repræsenterer en følelse af kulturel belejring. Én version fastholder, at minoritetens liberale ret til at leve, som de har lyst til, ikke bør forveksles med retten til ligebehandling, sådan som det ellers hævdes i visse versioner af officiel (liberal) multikulturalisme.<sup>47</sup> I denne form for kulturel nationalism er den flertalskulturelle kristendom ikke på nogen måde et adgangskrav til fællesskabet, men simpelthen majoritetens naturligt privilegerede kontekst: 'Danskere er ikke bare en hvilken som helst etnisk gruppe, der tilfældigvis bor i Danmark. Vi er et folk. Vi har et fælles sprog.' Positionen er dominerende i det liberale parti Venstre. Hverken stolthed af eller følelsesmæssige tilhørsforhold til en nation bør sidestilles med nationalisme.<sup>48</sup> Denne højrefløjsmajoritet står ikke uimodsagt. Fortalerne for den fremhæver faktisk, at argumentet i særlig grad netop er rettet mod en gruppe, som har brug for at forstå dets relevans, nemlig det venstredrejede, 'kulturradikale', intellektuelle etablissement. Selv om der

46. Dansk Folkepartis program, jf. afsnittene om 'kristendom, folket og etik' (Dansk Folkeparti).

47. Birthe Rønn Hornbech, »Må vi så være her«, *Jyllands-Posten*, 9. 9. 2000.

48. Birthe Rønn Hornbech, *En lige venstre*, København 2001, s. 10 og 12.

findes andre markører for 'dyb' kultur (sprog, historie og på det seneste en national litterær *kanon* i skolerne), er det nuværende dominerende element fortsat religion, om end typisk forstået som den kristne arv som *udformer* af den nationale kultur.

Hovedkonflikten i denne debat drejer sig om fremtiden for den danske lutherske kirke, som fire ud af fem danskere er (passive) medlemmer af, og som fortsat, modsat i Sverige, er dybt integreret i staten.<sup>49</sup> De fleste partier støtter fortsat folkekirken, inklusive Socialdemokraterne, men der er i de senere år fremkommet kritik af den fra venstrefløjen. Argumenterne handler om det urimelige i at tildele en specielt privilegeret position til et trossamfund – hvoraf en stor minoritet ikke er medlemmer – både hvad angår finansiering og i forhold til kirkens rolle som den institution, der officielt registrerer fødsler. Det handler også om den uholdbare situation i, at en moderne stat i sidste instans kan komme til at skulle sanktionere og sågar træffe afgørelser i religiøst doktrinære uenigheder – som det senest er sket med en præst, der fra prædikestolen tillod sig at nævne, at han faktisk ikke troede på Gud. Kritik af denne type bliver sædvanligvis imødegået fra højrefløjen med argumentet om, at det at insistere på at behandle religioner (og de ikke-troende) ens (dvs. som i liberal politisk teoris dogme om statens neutralitet) ville være udtryk for en malplaceret kulturværdirelativisme. Denne relativisme ses som modstykke til det særligt danske begreb *frisind*, der måske kan forstås af andre skandinaver med ordet 'fritænkning'. Frisind indebærer et principielt ikke-neutralt kampråb om at respektere sin modstanders synspunkter, samtidig med at man fastholder sine egne og i denne sammenhæng, samtidig med at der ikke sættes nogen form for spørgsmålstejn ved, at den flertalsreligion eller kultur, der 'udøver' frisindet over for en minoritet, naturligvis bibeholder en privilegeret status i sine (sekulariserede) kulturelle manifestationer.<sup>50</sup>

---

49. Kirkeministeren fører tilsyn med kirkens organisation og har det sidste ord i disciplinærsager (for eksempel om præster, der ændrer formuleringen af ritualer eller hævder at være ikke-troende). Præsterne er statsansatte, og staten ejer kirkerne. Medlemmerne af Folkekirken betaler en speciel skat, hvorimod andre trossamfund nyder særlige skattefradragregler.

50. Hanne Severinsen fra Venstre skriver i en artikel i *Kristeligt Dagblad*, 15. 2. 2003: »Værdierne i det danske samfund skal defineres, så de fortsat er en del af det at være dansker, men også så de bliver forståelige for gruppen af flygtninge og indvandrere, som er blevet en del af det danske samfund [...] Værdien at tage ansvar gælder også for dem, der kommer til vort land, og som ønsker at blive en del af dette. De har ansvaret for positivt at bidrage til landets udvikling,



*Instrumentel politisk medborger-nationalisme:  
a) lutheransk liberalisme og b) demokrati som livsform*

Temaet om retten til en dominerende 'dyb' kultur, der er skitseret ovenfor, dominerer imidlertid *ikke* debatterne. Når det fremføres, er det oftest i forbindelse med forskellige argumenttyper om fælles *medborgerlige* værdier, hvor *kulturnationen* i en eller anden forstand er en instrumentel *forudsætning for* eller støtte til generelle politiske principper, såsom demokrati, liberalisme og social retfærdighed.

Således handler et andet og stadig vigtigere debattema om begrebsliggørelsen af fælles national kultur, ikke (blot) som værdifuld i sig selv, men som helt nødvendig for at opretholde et velfungerende demokratisk og liberalt samfund såvel som et samfund, hvor man kan føle sig tryk og have 'ekstern og intern sikkerhed'. Et argument, som understreger homogenitet og fælles værdier, går på, at fælles kultur og værdier *som sådan* 'knytter borgerne i nationen sammen' og er en forudsætning for stabilitet og solidaritet. Generelt set er et multikulturelt samfund her lig med et samfund uden intern sammenhængskraft, og verdens multikulturelle samfund er derfor præget af manglende solidaritet og ofte åben konflikt. Dansk kultur er specielt sårbar overfor heterogenitet – via immigration af markant anderledes grupper – fordi landet både er lille og temmelig unikt i kraft af den høje grad af homogenitet.<sup>51</sup> Tidligere integrationsminister Karen Jespersen (S) fremfører i et lignende argument, at solidaritet i en moderne velfærdsstat kommer fra og i globaliseringstider må forstærkes af oplevelsen af nationalt tilhørsforhold, også i forhold til nationens dybere kulturelle og symbolske aspekter.<sup>52</sup> Det samme argument,

---

men også til at finde ind i det, som er dansk, få kendskab til kristendommen, som er en vigtig baggrund for den danske tænkning [...] I Danmark skal nogle værdier fremmes frem for andre, og de klassiske danske, kristne værdier er hovedgrundlaget, mens værdier som respekt, frihed og ligeværdighed følger naturligt deraf. Vi skal turde sige, at der er noget, som er bedre end andet, og de principper, som det danske samfund er funderet på, er bedre end det, fundamentalistiske imamer repræsenterer.« Argumentet mod relativisme er en fast bestanddel. Se Dansk Folkepartis program, *Partiprogram om Kristendom, Folket og Etik* (Dansk Folkeparti, og ligeså for Konservativt Folkeparti i Bendt Bendtsen, Grundlovstale, 5. 6. 2004. Tilgængelig på [www.danskfolkeparti.dk](http://www.danskfolkeparti.dk) og [www.konservative.dk](http://www.konservative.dk)).

51. Partiprogrammets afsnit om 'Politik'; 'Dansk kultur skal bevares og styrkes'; 'Udlændinge og asylpolitik'; pressemeddelelse om 'Karen Jespersen og humanisme' (Dansk Folkeparti).

52. Karen Jespersen, »Moderne dyder«, *Weekendavisen*, 3–9. 1. 2003a; Jespersen, »Et moderne socialdemokrati«, *Nye vinde, nye veje*, red. Carsten Jensen et al., København 2003b, s. 121–129; jf. Ralf Pittelkow, *Forsvar for nationalstaten*, København 2004, s. 28–48; Bertel Haarder, »Frygten

som nu er knyttet til tillid og social gennemsigtighed via homogenitet, og som minder om David Millers position, findes af og til på venstrefløjen, hvor demokrati på EU-niveau fremstilles som umuligt, fordi ægte demokrati fordrer en oplevelse af kulturel enhed blandt samarbejdende landsmænd.<sup>53</sup>

Som hos Miller glider idéen om en fælles kultur som integrerende og motiverende instrument ofte over i et separat argument.<sup>54</sup> Her er homogenitet blot en nødvendig, men ikke tilstrækkelig betingelse for velfærdsdemokratiet. Værdier bør være af den rette slags – nemlig en fælles støtte til omfordeling og liberalt demokrati. Som det vil blive vist nedenfor, sætter den dominerende politiske diskurs lighedstegn mellem fælles danske værdier og disse politiske værdier. Men i den diskurs, der omtales her, drejer det sig om andre forestillinger om det gensidigt positive forhold mellem kultur og borgerlige værdier. Positionen er, at visse specifikke elementer af dansk kultur på en eller anden måde er specielt gode til at understøtte sådanne værdier.<sup>55</sup> To artikulerede positioner springer i øjnene. Den ene drejer sig om dansk lutherdoms frihedsfremmende egenskaber. Den anden handler om demokrati og egalitarisme som en kulturbestemt *livsform*.

Et meget vigtigt argument fremhæver således den kristne statsreligion som værdifuld, til dels fordi den var og fortsat er fremmede for liberalt demokrati og pluralisme. Der refereres her til den calvinistisk-lutherske skelnen mellem det personlige univers med (fri) tro, organiseret i kirken,

---

bliver det værste«, *Weekendavisen* 19–25.3. 2004.

53. Hanne Dahl fra den EU-skeptiske *Junibevægelse* bemærker, at »[...] når jeg ser ind i dine øjne, så genkender jeg mig selv som menneske, og så har jeg lettere ved at være solidarisk. Jeg taler ikke om øjenfarve eller hårfarve. Det handler ikke om etnicitet. Vi taler udelukkende om, at vi bor her i et afgrænset geografisk område, hvor vi gør sådan og sådan og har en genkendelighed« (Hanne Dahl, »Småt er godt«, interview, *Weekendavisen* 31. 3.–6. 4. 2000).

54. Miller, s. 94.

55. »Til daglig taler vi ikke meget om, hvorfor vores samfund fungerer, som det gør, og det står nok ikke altid klart for os, hvorfor Danmark, ligesom andre nordiske lande, adskiller sig så meget fra det meste af den øvrige verden. Hvad er grundlaget for demokratiet, for den høje produktion, velfærdssamfundet og for den høje grad af fredelighed, der hidtil har kendetegnet det danske samfund? Det er åbenbart, at de nævnte kvaliteter er indbyrdes forbundet, men bag dem ligger de særlige holdninger til tilværelsen, som er indeholdt i begrebet dansk kultur [...] Beskyttelsen og videreudvikling af denne kultur er en forudsætning for landets beståen som et frit og oplyst samfund« (Partiprogrammet, afsnittet »Dansk kultur skal styrkes og bevares«, Dansk Folkeparti).

og det eksterne univers, som reguleres af en statslig autoritet, der antages at være blevet etableret under den danske reformation i 1536. Lutherdommen befordrede her en specifik tradition for lovmæssig beskyttelse mod politisk indblanding i privatlivet og et ideal om en pragmatisk politik, som ikke tynges af religiøse stridsspørgsmål.<sup>56</sup> Frihed og sekularisme *muliggøres* her først af lutherdommen og opretholdes fortsat af denne – eller i det mindste af den kulturelle form, man kan kalde kulturel lutherdom, og som lægger særlig vægt på personlig autonomi. Tove Fergo, tidligere kirkeminister for Venstre, mener, at »[...] det er svært at forestille sig en stat, der ikke er støttet eller indlejret i et samfund baseret på en tro og en overbevisning«. <sup>57</sup> Den type religion, der forhindrer Danmark i at blive illiberal, er dansk lutherdom.<sup>58</sup> Selv givet, at lutherdommen har denne instrumentelt nødvendige relation og tendens til understøttelse af liberale og demokratiske værdier, kan man spørge, hvorfor selv denne relation forudsætter eksistensen af lutherdom som statsreligion (i tilgift til det helt anderledes kommunitaristiske argument ovenfor om den legitime privilegerede særstilling, som den danske folkekirke har for et kristent flertalsfolk). Argumentet er her, at lutherdommen som sådan *selv* kun kan forblive tilstrækkeligt autonom (og dermed beholde sin position som vagthund) ved at være bundet til staten, både lokalt (i demokratisk valgte menighedsråd) og nationalt (til et parlament, hvis medlemmer tilhører kristne, ikke-kristne og ikke-religiøse). Dette begrænsende forhold er garanteret for en ikke-’hellig’, åben og pragmatisk kirke, der udadtil afholder sig fra upassende politisering og moraliseren.<sup>59</sup>

Denne type argumentation, som er fremtrædende i dele af Venstre og Dansk Folkeparti, gør dog selektivt brug af det historiske materiale. Reformationen i Danmark var en hårdhændet indførelse af folkelig iden-

---

56. Den liberale kirkeministers argumenter imod socialistiske folketingsmedlemmers ønske om at adskille kirke og stat var, at »[H]un vil have politik og religion adskilt som i USA, men er ikke klar over, at det skel, hun ønsker at drage, selv er religiøst betinget [...] Det er kristendommen, der sætter sondringen [...] Jesu forkyndelse er med til at gøre det muligt for Pernille Rosenkrantz-Theil og mig at samarbejde i Folketinget, fordi politik dermed ikke bliver en hellig sag, men et praktisk spørgsmål«. Se Tove Fergo, »At skelne i sammenhængen«, *Folkevirke*, nr. 58, 2003, s. 3.

57. Fergo, »At skelne...«, s. 3.

58. Hornbech, *En lige...*

59. Tove Fergo, »En rummelig folkekirke«, *Politiken* 11. 9. 2004; Hornbech, *En lige...*, s. 167–168; Birthe Rønn Hornbech, »Politik og religion i Danmark«, *Jyllands-Posten* 5. 7. 2002.

tifikation med protestantismen, hvor hele befolkningen på dansk territorium blev defineret som kristne undersåtter under en fælles konge. Reformationens opgør med den autoritære katolicisme indebar kun fremme af autonomi i form af autonomt bekræftet luthersk tro. Kirken emmede ikke ligefrem af tolerance, og religionsfrihed blev først institutionaliseret ved indførelsen af forfatningen af 1849, hvorved for eksempel tvungen dåb blev afskaffet.<sup>60</sup> For så vidt det virkelig er tilfældet, at dansk politik rent indholdsmæssigt (hvilket næppe er helt korrekt) er 'ikke-moraliserende' og sekulær, ja, så er det næppe et resultat af en bestemt religionsindflydelse og slet ikke af anstrengelser gjort af de politikere, der ser sig selv som særligt lutherske.

Ifølge denne diskurs har de, der argumenterer imod en statskirke, ikke forstået dansk liberalismes historiske afhængighed af lutherdommen, selv om folketroen måske er gået tabt.<sup>61</sup>

I mangel på tro eller i det mindste på troens kulturelle erstatninger (anerkendelse af kristne traditioner og symboler) er onde ting i vente: »Uden evangelium bliver frelsen en politisk opgave. De politiske ideologier får frit spil over sjælene.«<sup>62</sup> De, som ikke tror på noget, er parate til at tro på hvad som helst. Fremmedgørelsen fra dansk kristendom, eller i hvert fald manglen på respekt for folkelige religiøse følelser, medfører manglende vilje til at stå fast på liberale værdier. Denne fremmedgørelse går hånd i hånd med en misforstået, principløs 'tolerance' og neutralitet i forhold til enhver kulturel gruppe, inklusive ikke-liberale grupper. Den indebærer også en tendens til at pådutte andre den samme multikulturelle relativisme.<sup>63</sup> Dem, der på individuelt plan tror eller anerkender deres lutherske arv, er bedre i stand til at fastholde deres synspunkter, og fordi de gør det, er de også bedre til at tolerere og endog respektere synspunkter, de er uenige i, inklusive dem, der udtrykkes af religiøse mindretal, såsom muslimerne. Liberalisme fremstilles som en konfrontatorisk kampånd, et *frisind*, forstået som 'en åndelig kappestrid'.<sup>64</sup> Dette liberale *kampråb* er faktisk en tro eller en 'åndelighed', snarere end et sæt af universelle, ratio-

60. Ove Korsgaard, *Kampen om Folket*, København 2004.

61. Fergo, »At skelne...«.

62. Hornbech, *En lige...*, s. 168.

63. Hornbech, *En lige...*; Jespersen, »Et moderne...«, s. 185–186.

64. Hornbech, »Må vi så...«.

nalistiske principper. Historisk set blev autonomi som værdi i dansk liberalisme associeret med forestillinger om det enkelte individs søgen efter (religiøs) sandhed og med idéen om et *frisindet* eller frihedselskende folk, der søgte sin egen vej. Det er derimod ikke en henvisning til pluralisme eller til den *fallibilitet*, som er karakteristisk for oplysningstidens liberalisme. Problemet er, at det at sætte lighedstegn mellem national lutherdom og fremme af autonomi/tolerance på en meget entydig måde indebærer den konklusion, at hverken ateister, ikke-lutherske kristne trosretninger eller muslimer er naturlige bærere af en sand liberal politisk kultur. Allervigtigst – og dette argument dominerer langt ud over de religiøse kredse, hvor det opstod – er islam, i modsætning til luthersk kristendom, en lov-baseret religion uden en sekulær opdeling mellem privatsfære og politik, som ikke har gennemgået en oplysningstid, og som ikke fremmer autonomi i trosspørgsmål.<sup>65</sup> Muslimer vil, hvad enten de er udøvende eller ej, altid være mindre liberale end indfødte kristne danskere, fordi de aldrig har været lutheranere.

Også en anden diskurs inddrager idéen om dansk kultur som værende specielt befordrende for liberalt demokrati. Denne forståelse af demokrati henviser ofte til et fyrtårn i den danske intellektuelle fortid, nemlig den internationalt mindre kendte N. F. S. Grundtvig (1783–1872), som spillede en central rolle i den tidlige danske nationsopbygning. I hans lære er en dennesidig, frisindet lutherdom meget nært forbundet med en traditionel nationalisme, som indeholder historiske slag og sentimentale beskrivelser af landskaber, nationalkarakter og modersmål. Denne nationalisme var imidlertid ikke blot kulturel, kristen og romantisk, men også egalitaristisk, demokratisk og tæt knyttet til begrebet *folkelighed*. *Folkelighed* betegner på den ene side et folk, som har opnået en egen identitet i kraft af sin fortid, sit sprog og sin karakter. På den anden side er det forbundet med idealer om folkeoplysning og nedbrydelse af barrierer mellem menigmand på landet og by-eliten. På landet udgjorde begrebet ryggraden i den danske folkehøjskolebevægelse, i andelsbevægelsen og i det tidlige Venstre.

Som tidligere nævnt er dette 'folk' nu blevet gjort til et politisk begreb, som betegner egalitarisme, mangel på autoritetstro, deliberation og kon-

---

65. Jespersen, »Et moderne...«, s. 162.

sensus. Hal Koch, den væsentligste repræsentant for denne vision, talte i årene under og lige efter den tyske besættelse af landet under Anden Verdenskrig om demokrati som en gradvist tillært *livsform*.<sup>66</sup> Koch var kritisk over for romantisk nationalisme og fremstillede sin vision som en humanistisk europæisk landvinding. Men i Kochs receptionshistorie er den demokratiske livsform sædvanligvis blevet opfattet som et specifikt *nationalt* – og aldeles enestående – barn af det danske civilsamfund.<sup>67</sup> Egalitarismen er på tilsvarende måde forbundet med solidaritet og social retfærdighed. Motivet med det danske folks højt skattede velfærdsstat er populært langt ud over dets socialdemokratiske oprindelse.<sup>68</sup> Og denne livsform opfattes ofte, mest udtalt i Dansk Folkeparti, som værende langt sværere at lære for dem, der ikke er socialiserede ind i lignende nationale opfattelser af lighed og demokrati, og for hvem »[o]mfordelingsprincipp et og lighedstanken bag vores velfærdsmodel er fuldkommen uforståelige begreber.«<sup>69</sup>

### *Fælles værdier som borgerlige værdier*

Det sidste argument (hvis det, på trods af sin enkelthed, kan få denne betegnelse) dominerer for tiden. Det findes ofte side om side med dem, der allerede er blevet diskuteret, og lyder, som følger: Vi i Danmark har visse værdier, som vi baserer vort samfund på, og som vi sætter meget højt. Disse værdier er *vores*, i den forstand at de udgør vores *kultur*. Derudover

---

66. Hal Koch, *Hvad er demokrati?*, København 1945, s. 62.

67. Ove Korsgaard, »Hal Koch: En republikaner i grundtvigiansk klædedragt«, *Poetisk demokrati – Om personlig dannelse og samfunds dannelse*, red. Ove Korsgaard, København 2001, s. 24–45, jf. følgende: »Vi har et rodfæstet demokrati, der ikke kun er baseret på nogle formelle institutioner og lovgivning, men som er en kultur i den danske befolkning [...] Samtalen er en væsentlig del, vi er meget konsensus-orienterede og kan bedst lide, at der bliver taget hensyn til mindretallene.« Anders Fogh Rasmussen, »Demokratiets pris«, interview, *DanmarksPosten*, nr. 84, 2003a, s. 16.

68. »Ved dansk kultur tænker vi ofte på kolonihaver, landsbykirker, smørrebrød, hygge og Dannebrog. Bag disse skønne danske symboler ligger der imidlertid noget dybere og vigtigere. Der ligger historien om et land, som i kraft af en politisk kamp er blevet et af de bedste i verden. Det folkelige engagement [...] har skabt et trygt og rigt samfund, hvor 'få har for meget og færre for lidt'. Der ligger historien om et land, som i kraft af en kønspolitisk kamp er blevet et land præget af ligestilling og ligebehandling mellem mænd og kvinder. Der ligger historien om et land, som i kraft af demokratisk samtale og respekt for mindretal har opbygget et solidt demokrati.« (Socialdemokraterne, s. 7)

69. Partiprogrammets afsnit om 'Immigration og asylpolitik' (Dansk Folkeparti).

beskrives disse værdier – med visse forskelle, afhængigt af partiideologi – som meget generelle, endog ‘universelle’ begreber; De udfordres i øjeblikket af andre kulturer med andre værdier. Accept af vore værdier er et adgangskrav for, at man retmæssigt kan optages i fællesskabet (f.eks. få asyl). Når der tales om dansk identitet og dansk kultur, er det karakteristisk, at den i meget udpræget grad fremstilles i en politisk medborgerlig ramme. For en ung viceformand for Socialdemokraterne hedder det, at

[...] der er en dansk identitet, der bygger på respekt for nogle grundlæggende værdier og rettigheder. Vi skal ikke lukke andre ude og være intolerante, men vi skal turde sige, at være dansk og bo her også handler om at sige ja til for eksempel ligestilling og frisind. Det er farligt, hvis vi ikke tør stå ved de danske værdier [...] som demokrati, ytringsfrihed og meget andet, vi ikke skal gå på kompromis med.<sup>70</sup>

Og i partiprogrammet for Socialdemokraterne for 2004 står der: »Globalisering betyder, at vores fælles værdier bliver udfordret, samtidig med at indvandringen gør, at der stilles spørgsmål til de grundlæggende værdier i det danske samfund.« Disse værdier, ‘frihed, lighed og solidaritet’, er kulturelle: »Mennesket udvikler sin personlighed gennem sin opvækst og i mødet med andre mennesker og samfundet. Som danskere er vi fælles om den danske kultur.«<sup>71</sup> Den borgerlige statsministers nytårstale i 2003 var også spækket med referencer til fælles værdier:

Og så skal indvandrere selv gøre en indsats. Blandt andet ved at sætte sig ind i de værdier, som det danske samfund bygger på. Mange af disse værdier har vi taget som en selvfølge. Blandt andet fordi vi har udviklet dem, over mange generationer [...] Det danske samfund bygger på nogle grundværdier, som man må acceptere, hvis man vil bo her. I Danmark holder vi politik og religion adskilt. I Danmark gælder en ubrydelig respekt for menneskeliv. I Danmark har kvinder som en selvfølge ligestilling med mænd.<sup>72</sup>

Udfordringen til disse værdier kommer fra ‘religiøs middelaldertænkning’, ‘mullahernes mørke’ og ‘politisk fanatisme’, og forbindes i hans tale

70. Gitte Redder, »S vil fastholde danske værdier«, *Ugebrevet A-4*, 6. 9. 2004.

71. Socialdemokraterne, *Principprogram 2004: Hånden på hjertet*, 2004, s. 7.

72. Anders Fogh Rasmussen, *Statsministerens nytårstale 2003*, 2003b.

med skamfering af kvinders kønsdele, stening og selvmordsbomber.<sup>73</sup> For et medlem af Dansk Folkeparti bliver den særlige danske *civilitet* til en kulturaliseret racisme:

Ligeså rodfæstede i vort demokratiske syn på samfundet vi danskere er, ligeså rodfæstede er arabiske muslimer i deres had til den vestlige verden og demokrati. I den verden disse mennesker lever i – det være sig i de arabiske lande eller i Danmark – tæller menneskeliv ikke.<sup>74</sup>

Mens medborgerlige værdier for statsministeren og Socialdemokraterne er *lige så* kulturelt danske som dansk mad («Danskhed er andet og mere end frikadeller og brun sovs»), gør de fleste politikere sig umage med at fremhæve, at de vigtigste elementer af dansk kultur *ikke* er et spørgsmål om fælles livsform, såsom mad og tøj *eller* religion. Alligevel ser man i visse tekster, at begreberne skrider. Dette er systematisk i Dansk Folkepartis programmer og taler. Det findes i Venstres udtalelser om kristendom, og i det socialdemokratiske programs besynderlige sammenkædning af en række politiske værdier og behovet for at »styrke og udvikle forståelsen for dansk kultur, sprog og historie«.<sup>75</sup>

Et argument, man hyppigt støder på uden for Dansk Folkeparti, handler om at »forblive åbne«. Men mødet mellem kulturer vil kun lykkes, hedder det, hvis vi er trygge hos os selv. Den socialdemokratiske version er, som følger:

Et menneske med en stærk identitet tør møde andre mennesker med et åbent sind. Et land med en stærk fælles kultur tør møde verden [...] den [danske kultur] former vores værdier og levemåde og giver os et holdpunkt i verden. Jo bedre vi kender os selv og vores egen kultur, jo bedre forudsætning har vi for at møde og forstå andres kultur.<sup>76</sup>

Men denne dialog mellem kulturer er asymmetrisk på en subtilt bekendt måde. Åbenheden er på 'vores' side. I regeringens *Handlingsplan til fremme af ligebehandling og mangfoldighed og til bekæmpelse af racisme* står der, at »[...] et moderne velfærdssamfund bygger efter regeringens opfat-

---

73. Ibid.

74. Mogens Camre i Karpantschof, s. 53.

75. Socialdemokraterne, s. 7.

76. Socialdemokraterne, s. 7–8.



telse på frisind, forskellighed og et rummeligt fællesskab«, hvor »[...] vi skal være tro mod vore egne værdier, men [...] samtidig være åbne for impulser udefra«. Dog:

Princippet om ligebehandling betyder ikke, at vi skal behandle alle ens. Det gammelnordiske udtryk »frihed for Loke såvel som for Thor« indeholder vel et princip om ligebehandling men fortæller samtidig at vi ikke er ens og at vi ikke skal ensrettes.<sup>77</sup>

Og senere: »frihed til forskellighed betyder ikke, at alt er tilladt, og at alt er lige godt«. <sup>78</sup> Med andre ord, *Thor*, i den nordiske mytologi den retskafne tordengud med hammeren, bør kende sine egne liberale værdier, inklusive pligten til at tåle den ikke-liberale *Loke* – den sleske og forræderiske gud, som dræbte den gode *Balder*.

### *Den politiske dobbeltydighed af national kultur og fælles værdier*

Disse argumenter er ikke udtømmende for den danske debat om fælles værdier. På venstrefløjens og til tider også andre steder taler politikerne også om værdier som entydigt universelle, socialdemokratiske eller liberale, og nogle kommentatorer (men ganske få politikere) lovpriser kulturel pluralisme. Men debatten forbinder i stort omfang disse medborgerlige værdier med argumenter og antagelser om *national* kultur og om immigranter – hovedsageligt muslimer – som tilhørende en grundlæggende *a-civil* kultur. Disse former for politisk kulturalisering understreger tvetydigheden af de moderne politiske teorier om nødvendigheden af sammenhæng i pluralistiske samfund, som kort blev diskuteret ovenfor. Indrømmet, disse teorier blander regulative idealer med sociologiske teorier om solidaritet, tillid og legitimitet på et meget højt generaliseringsniveau, og de kan ikke umiddelbart afprøves. Der er ikke desto mindre en vis grund til at bekymre sig om de måder, kultur i bred forstand bliver vævet sammen med politiske normer og medborgerskabsidealere i en af de nordiske velfærdsstater, som typisk nyder bevågenhed som et ideal – ikke

77. Den Danske Regering, *Handlingsplan til fremme af ligebehandling og mangfoldighed og til bekæmpelse af racisme*, 2003, s. 1.

78. Den Danske Regering, s. 14.

mindst blandt den type progressive politiske teoretikere, som der her er refereret til.

Der er således adskillige problemer med Millers teori, som antager, at et samfund med omfordelingsinstitutioner og demokratisk deltagelse fordrer en fælles offentlig kultur. Teorien forudsætter en vigtig skelnen mellem på den ene side en præ-politisk 'nationalfølelse', som genererer tillid og gennemsigtighed, og på den anden side viljen til at leve efter dybtgående liberal-demokratiske værdier. I denne liberal-rousseauiske assimilationsmodel er den ene kultur som sådan hverken bedre eller værre en nogen anden. Nytilkomne skal ganske enkelt acceptere, at *én* offentlig kultur er nødvendig, og at de som de sidst ankomne må acceptere den dominerende, finde plads til deres private identiteter uden for denne, og så gradvist og efter moden overvejelse tilføje passende renskede kulturelementer fra deres egen bagage til hovedkulturen.<sup>79</sup> Men i den danske debat er det netop skellet mellem en kultur/nationalitet og så de principper, praksisser og kompetencer, den støtter, der ikke anerkendes, mens den mere generelle idé om, at 'solidaritet forudsætter homogenitet' er endog særdeles udbredt, både blandt politikere, kommentatorer og blandt de mere politiserende samfundsforskere. På den xenofobiske højrefløj er idéen om den kulturbaserede sammenhængskraft naturligvis mest vidtgående, og det i en form, der fremstår som decideret ikke-liberal på i hvert fald to forskellige måder: 'Nationalkulturen' bliver på den ene side til en fleksibel markør, der kan opsamle stort set hvad som helst lige fra religion til seksuelle normer. Den baserer sig på idéen om, at dansk kultur er helt særligt sårbar, fordi den er så afhængig af en homogenitet, som både er meget gammel, meget speciel og meget vigtig for den form for velfærdsdemokrati, som endvidere bliver præsenteret som nærmest enestående i verden. På den anden side kommer kulturens instrumentalitet til at understøtte ikke blot demokrati og omfordeling, men også den 'tryghed' – reel og psykologisk – der præsenteres som knyttet til en meget skrøbelig social orden. I stedet for argumenter for tillid som forudsætning for politisk fællesskab, får vi en instrumentalisering af kulturelt betinget – og kulturaliseret – frygt.

Endnu mere udbredt er antagelsen om en specifik støtterelation, som

---

79. Miller.

gør, at dansk identitet (en kristen-luthersk, eller nær-demokratisk livsform) er *specielt* befordrende for, ja endog organisk sammenvokset med, ikke tillid og gennemsigtighed, men med selve værdierne omfordeling, demokrati og liberal tolerance. Det bliver overordentligt ekskluderende, når den almene offentlige kultur beskrives som enten meget gammel og tillært eller meget afhængig af religion, hvilket vil sige kulturel lutherdom. Den vægt, der her lægges på den formodede historiske *oprindelse*, frem for på den normativt begrundede *validitet*, af liberale og demokratiske normer, er meget sprængfarlig, netop i sammenstødet mellem en genopstående kulturel lutherdom i et sekulariseret samfund og en altovervejende muslimsk indvandring. Grænsen for inklusion i en stadig mere medborgerlig nation er næppe lavere,<sup>80</sup> når den medborgerlige ideologi er forbundet med forestillinger om en ældgammel, dybt rodfæstet demokratisk livsform. Dertil kommer, at mens teoretikere som Miller er godt tilfredse med, at både identiteter og forskellige bud på en fælles fortid har en imaginær, konstrueret karakter, hvilket indebærer, at begge dele kan gøres til genstand for nyfortolkning og ændring i fremtiden, så går dette træk altid tabt i den offentlige debat, hvor essentialisme og autenticitet ikke blot antages som en præmis, men også indgår som indsats i diskussionernes argumentationsfigurer.

Den analyse, som er beskrevet ovenfor, tyder på, at den dominerende diskurs faktisk holder sig i de højere luftlag af 'universelle' værdier og understreger, at betingelsen for medlemskab i det danske politiske fællesskab ganske enkelt består i at bekende sig til disse værdier. Er Danmark på vej mod en slags forfatningspatriotisme? I lyset af debatten, som den er blevet rekonstrueret ovenfor, synes der at være grund til en vis forsigtighed, ikke mindst hvis vi betænker de forskellige standardtolkninger af Habermas' idé. Hvis forfatningspatriotisme forstås som borgernes identifikation med en særlig national fortid, på en måde, der blander en berettiget stolthed over et lands særlige vej til eller kamp for liberalt demokrati med nødvendig national selvkritik i forhold til mere dunkle aspekter af denne fortid og dens magt over nutiden,<sup>81</sup> ja, så tyder vores analyse på, at det førstnævnte aspekt vil være det mest fremtrædende. For det andet, og

---

80. Shmuel N. Eisenstadt & Bernhard Giesen, »The construction of collective identity«, *Archives Européennes de Sociologie*, nr. 36, 1995, s. 72–102.

81. Markell.

i modsætning til et mere kantiansk syn på forfatningspatriotisme, hvor loyalitet og solidaritet opstår i simpel indvilligelse i at deltage i *et* blandt mange fungerende retfærdige system,<sup>82</sup> så vi, at universelle værdier snarere opfattedes som værende særligt eller kvintessentielt danske – eller måske universelle, *qua* deres danskhed – i en nordisk version af den kendte fransk-jakobinske kortslutning fra fransk høj kultur til de universelle værdier om lighed, frihed og broderskab.<sup>83</sup> I denne version så vi, at tilslutning til disse universelle-men-danske værdier blev præsenteret i forbindelse med et gensidigt åbent møde mellem selvbevidste kulturer, hvor det ret beset kun var den ene side (den danske), der havde noget værdifuldt at udveksle. Sluttelig, hvis *forfatningspatriotisme* er en betegnelse for en mere pluralistisk idé om *forskellige* versioner af liberal universalisme, som hver især mobiliserer en afgrænset loyalitet fra et folk, der tilslutter sig denne distinkte nationale type, ja, så fremstår idéen om dansk liberal universalisme aldrig i form af en rimelig pluralisme,<sup>84</sup> der principielt anerkender, at der måtte findes *andre* rimelige varianter af frihed, lighed og social retfærdighed end den autoriserede danske version; andre tilladelige varianter af *konstitutionelle essentialer* med tilsvarende forskellige nuancer af politisk kultur. I stedet associeres den danske model uvægerligt med en særligt overlegen eller genuint liberal-demokratisk politisk kultur, der begrundes med dens særligt gunstige historiske rodnet i netop denne af heldet tilsmilede nordiske velfærdsstat, præget af luthersk sekularisme, grundtvigiansk frisind og velfærdsstatslig lighedslivsform.

Disse diagnoser understreger i øvrigt begrænsningerne i den habermasianske model. De fleste befolkninger har ikke noget, der bare nærmer sig konsensus om en distinkt national form for konstitutionelle værdier. De interne brudflader vil derimod ofte være større end mellem visse stater. Det danske tilfælde belyser netop det fænomen, at politikere ofte taler på vegne af 'os' og 'folket', alt imens de i virkeligheden bringer bestemte ideologiske versioner af meget generelle principper til torvs. Illusionen om en entydig konsensus om en bestemt model bliver ofte anvendt som

---

82. Lacroix.

83. Præsident Charles de Gaulle, citeret i Ulla Holm, *Det franske Europa*, Århus 1993, mente, at »... vor handling er rettet mod mål som [...] fordi de er franske, afspejler hele menneskehedens aspirationer« (bagsidetekst).

84. Rawls.

erstatning for argumenter. 'Vores' model er ikke til forhandling, netop fordi den antages at være fælleseje – i den kulturaliserede retorik om 'det, vi gør på disse kanter'.

I Labordes *medborgerlige patriotisme*, som uden tvivl afspejler den mere sofistikerede franske debattradition, bliver det fælles gods defineret et sted mellem Millers relativt brede idé om en fælles offentlig kultur og diverse udgaver af forfatningspatriotisme, som en fælles substantiel orienteringsramme for offentlig politisk samtale. Denne opfattelse af politisk fællesskab er måske mere anvendelig. I det danske tilfælde er debatten klart påvirket af et begrænset antal diskurser med visse fælles referencer og antagelser, hvori der bruges bestemte typer argumenter, og hvor der refereres til specifikt danske erfaringer og symboler – det lille land, lutherdom, Grundtvig og velfærdsstaten. Immigranternes evne til at få deres krav og ønsker bragt ind i den offentlige diskussion er givetvis i vidt omfang afhængig af, om de forstår at navigere i den bredere politiske kultur på en sådan måde.

Men det rejser et sidste problem. Paradokset er, at den standende diskussion fokuserer så meget på 'kultur' og politiske 'værdier' *uden* at forklare og konfrontere den politiske kultur på Labordes niveau; ja, måske er den herskende kultur og værdidiskurs med til netop *ikke* at bringe det, der faktisk er fælles, op til debattens overflade. På den ene side optager fascinationen af de abstrakte fælles værdier så megen plads i dagens politiske samtale, at de kommer til at udgøre et skjold mod virkelig kritisk konfrontation af de ømme punkter i dansk historie og fælles politisk erfaring. På den anden side kommer ikke engang de debatter, hvori der specifikt refereres til 'den danske model', langt ned under overfladen af, hvad der faktisk udgør de »akkumulerede vaner og forventninger« (Laborde) i dansk politisk kultur, som faktisk *er* særligt dominerende, men som påvirker debatten og udgør kommunikative barrierer på en måde, som ingen rigtig vil kendes ved. Tariq Modood har i en britisk kontekst beskrevet frustrationen blandt de immigranter, som finder det vanskeligt at pege på, lige præcis hvad der forventes af dem. Målet flytter sig hele tiden, f.eks. fra abstrakte politiske værdier til det at være glad for cricket.<sup>85</sup> Min påstand er, at meget af den egentlige specifikke 'partikula-

---

85. Tariq Modood, »Establishment, multiculturalism and British citizenship«, *Political*

risme' i dansk universalisme består af en type liberalisme, der understøtter individuel autonomi, egalitarisme og demokratisk deltagelse som meget dybtgående politiske og sociale værdier, der faktisk gennemsyrrer alle aspekter af individuelt og fælles liv, men ikke overraskende gør det på den særlig facon, der stort set aldrig rigtig formuleres eller diskuteres kritisk på den måde, Laborde ellers foreskriver som ideal. Dertil kommer, at noget af denne specifikke universalisme udgør en politisk kultur i betydningen 'noget, der ofte påvirker', ikke det, vi taler om (fælles abstrakte værdier), men snarere den *måde*, vi taler – eller er tavse – om dette emne. Lad os kaste et hurtigt blik på nogle få manifestationer af denne dybtgående liberalisme i et par danske kontroverser om det multikulturelle.

### *De specifikke liberalismer i dansk politisk kultur*

Den danske tørklædedebat begyndte som en diskussion om retten til at bære religiøs hovedbeklædning i butikker og private firmaer. Modargumenterne handlede om arbejdsgivernes ret til at bestemme, hvordan deres ansattes uniformer skal se ud – idéen om, at tørklæder var 'kulturelle' og derfor ikke dækket af den grundlovssikrede religionsfrihed (eller at denne ikke dækkede forholdene på 'private' arbejdspladser), og behovet for at stå fast på dansk normalklædedragt. Men et af de vigtigste argumenter fremsat af både feminister og af den nationalistiske højrefløj handlede om ligestilling mellem kønnene og om kvinders (seksuelle) autonomi. Emnet blev igen rejst inden for rammerne af en *Kulturkamp* mod 'åndsformørkelse' og religiøst motiveret diskrimination og dominans over kvinder.<sup>86</sup> I Danmark associeres lighed og individuel autonomi som værdifulde livsformer, alle bør bekende sig til og praktisere. De bliver politiserede i forhold til muslimer, ikke blot som rent politiske principper,<sup>87</sup> men også som gennemgribende fortolkninger af den rette organisering af skoler, den rigtige måde at have et samliv mellem kønnene

---

*Quarterly*, nr. 65, 1994, s. 53-73.

86. Thomas Rudolf, »Debating headscarves in Europe«, arbejdsrapport præsenteret ved konferencen *What's the Culture in Multiculturalism? What's the Difference of Identities?*, Århus 2003, s. 65-66.

87. Rawls.

på og det rette forhold mellem forældre og børn. Velfærdsstaten er den institutionelle bærer af dette moderne liberaliseringsprojekt. Det at gå med tørklæde er for mange simpelthen at fortolke som en måde at fornægte disse resultater, ligesom arrangerede ægteskaber, differentieret uddannelse af piger og drenge og traditionen for at sende børnene tilbage til de muslimske oprindelseslande for at blive gjort mindre 'vestlige', som er stærkt politiserede emner i Danmark. Lighed og frigørelse kan i Danmark ligefrem være et spørgsmål om en 'kroppens politiske kultur', som f.eks. i diskussionen om, hvorvidt religiøse minoriteter skal have adgang til specielle badefaciliteter i forbindelse med svømmeundervisningen i folkeskolen. Sådanne problemer bliver ofte løst – ganske glimrende – på lokalt plan, men der opstår af og til konflikter, som når ind i den offentlige debat, når institutioner nægter at give 'særbehandling'. I et land, hvor nøgenhed ikke er et stort nummer, og hvor elever i første og anden klasse på nogle skoler går i brusebad sammen, opfatter mange fysisk generthed og blufærdighed som en gammeldags form for overfølsomhed, som børn (og deres forældre) burde vokse fra.

Men det, som John Rawls kaldte dybtgående liberale værdier – *comprehensive liberal values* – kan måske pege i mere end én retning, selv om det sjældent ses i debatten? Muslimske kvinder har fremført, at det at gå med (eller ikke gå med) tørklæde er et individuelt valg, som antager endnu mere 'autonom' karakter, når det foregår i et sekulariseret samfund. De har argumenteret for, at tørklædet er en måde, hvorpå man kan holde sig uden for det seksuelle marked, når man deltager i det offentlige liv og en måde, hvorpå man kan slippe for fædres og brødres overvågning.<sup>88</sup> Det er umuligt at afgøre, hvad der kan tolkes som mest autonomt i dette tilfælde i et samfund, der er karakteriseret af en stigende seksualisering af det offentlige rum, og hvor minoriteter måske med megen rimelighed kan mene, at danske forældre er gået helt fra forstanden, når de accepterer g-streng, piercing og verdens højeste alkoholforbrug blandt unge teenagere.

Debatten om ytringsfriheden, der fulgte i kølvandet på mordet på Theo van Gogh, og som dette kapitel blev indledt med, viser en anden

---

88. Yvonne Mørk, *Bindestregsdanskere*, København 1998.

særhed i dansk politisk kultur. I en tv-debat<sup>89</sup> gik det tidligere medlem af oppositionen, socialdemokraten Frank Jensens argumenter mod blasfemi-paragraffen hele tiden på, at den stod i vejen for en mere 'åben' debat. I modsætning hertil sagde imam Abu Laban, i en kommentar om beskrivelsen af en nøgen kvinde, som udførte den mest hellige handling i islam – 'underkastelse for Guds åsyn':

[Y]tringsfriheden er ikke hellig, og det er forkert, hvis den bruges til at overskride alle grænser for respekt over for andres værdier. Derfor bør der være grænser for, hvor langt man kan gå, og disse grænser bør diskuteres i åben debat.<sup>90</sup>

Henvisningen til blasfemi-lovgivningen blev af mange muslimer kædet sammen med et mere overordnet håb om en mere moderat tone i debatten.<sup>91</sup> Det er imidlertid nok tvivlsomt, om en meget sjældent anvendt lov ville hjælpe her. I Danmark bliver enhver veneration for religiøse symboler, enhver religiøs følsomhed – inklusiv kristen fromhed – under alle omstændigheder latterliggjort. Den faldende folkelige tilslutning til traditionel (doktrinær) religion har ført til en »generel modvilje mod religion i det hele taget, hvis den gør krav på at blive taget alvorligt«. <sup>92</sup>

Megen vestlig islam antager givetvis ikke-liberale versioner. I Danmark såvel som andre steder i Europa er der en kamp mellem generationerne om, hvordan man er en 'god' muslim, i modsætning til forskellige grader af frafald, seksuel frigørelse og så videre. Min pointe er ikke, at liberale stater bør være neutrale i disse konflikter. De bør naturligvis tolerere, endog respektere, individuelle valg. Men de bør så sandelig også bane vejen for, at unge mennesker får et reelt valg – over for patriarkalsk autoritet, traditionelle æreskodekser og neo-fundamentalisme – og acceptere de konflikter, der følger med. Men debatten der er beskrevet ovenfor, rejser ikke desto mindre nogle alvorlige spørgsmål om betingelserne for at tilhøre et politisk fællesskab som det danske, om hvad man overhovedet har ret til at fremføre som argumenter i en offentlig debat og stadig forblive 'en af os'.

---

89. *DR Deadline*, 14. 12. 2004.

90. Mortensen.

91. Jesper Krusell, »Ytringsfrihedens flydende grænse«, *Berlingske Tidende* 5. 12. 2004.

92. Goul Andersen, s. 22.



For det første er det én sag, når liberale stater indtager en ikke-neutral holdning til f.eks. skole- og socialpolitik, men noget helt andet at fremme en diskurs, for slet ikke at tale om at lovgive, på måder, der implicerer, at kun 'liberalisme-på-dansk' er en adgangsbillet til det politiske fællesskab. Der findes under alle omstændigheder gode liberale argumenter (der har ringe kår i Danmark i øjeblikket) om, at det er en rigtig dårlig idé at tvinge borgere til at mene noget bestemt eller at gøre deres tilslutning til en forudsætning for bestemte borgerrettigheder.<sup>93</sup> For det andet, og nok så vigtigt, er liberale værdier, inklusive brede fortolkninger af individuel autonomi og fri debat, slet ikke mejslet i sten. Her kan den danske diskurs om 'vore' liberale værdier være anledning til at overveje nogle tanker om politisk kultur, der er fremsat af Cécile Laborde:

Man kan ikke bede nykomne om mere end at de sætter sig ind i landets politiske kultur på en sådan måde, at de kan blive til 'velfungerende borgere'. Denne kulturs fleksibilitet indebærer, at det er selve den politiske kultur, der modsætter sig demokratiske overvejelser.<sup>94</sup>

I forhold til dette ellers tiltalende ideal ser den danske virkelighed noget trist ud. Selve eksistensen af medborgerlige idealer som betingelse for at høre til garanterer nemlig helt sikkert *ikke* en ikke-ekskluderende diskurs. Sådanne idealer, der præsenteres som snævert knyttede til en særlig dansk historie, til luthersk kristendom eller ganske enkelt til en danskhed, som ikke er til forhandling, men som de påstås at være en fast bestanddel af, anvendes til stadighed som kontrast til en ikke-liberal islam på måder, der må antages at udgøre en bastant psykologisk barriere for muslimske indvandreres identifikation med det danske politiske fællesskab. Barrieren skyldes i hvert fald til dels en national uvillighed til at gå i clinch med, udfordre og dekonstruere de fælles fortolkninger af den særlige danske medborgerskabskultur.

---

93. Bauböck.

94. Laborde, s. 608–610.

## Konklusion

Islam er i hele Europa blevet til den ikke-liberale *anden*. Muslimsk traditionalisme betragtes som værende i konflikt med liberalisme, og navnlig med den dybtgående og altomfattende stærke egalitære liberalisme, der fremhæver autonomi, yringsfrihed, talefrihed og seksuel frigørelse. Men at præsentere islam som anti-liberal *per se* må antages at virke yderligere stigmatiserende på store, hovedsageligt unge befolkningsgrupper. Det gælder ikke mindst medlemmer af kommende muslimske eliter, som ofte søger at præsentere deres demokratiske og liberale ståsted som en integreret del af et religiøst livssyn – og som kun kan føle sig krænkede over dobbeltmoralen blandt de kritiske, indfødte danskere, som selv gør præcis det samme, hvad enten de demokratiske og liberale værdier associeres til 'kulturel' lutherdom eller til den ægte vare af kristendommen.

Derudover giver den danske case ikke anledning til store forhåbninger om fordomsfri vurdering af indholdet i en bestemt politisk kultur, eller blot om muligheden for, at flere alternative synspunkter kan blive accepteret som fornuftige i en offentlig debat. Politiske kulturers historisk variable natur bliver ofte fornægtet, netop når vi bruger et 'politisk' sprog til at tale om 'kultur' og 'fælles værdier'. Det er desværre *ikke* generelt sådan, at politisk kultur i Labordes forstand, i modsætning til den 'bredere kultur',<sup>95</sup> simpelt hen i kraft af sin kunstighed, med Parekhs ord er »forholdsvis nem at eksplicite og kaste lys over«.<sup>96</sup>

Det gør det naturligvis ikke mindre vigtigt alligevel at prøve at belyse og konfrontere parametrene for dansk politisk kultur. Vi må imidlertid også forvente, at nogle af disse parametre også er kulturbaserede i betydningen 'uerkendte strukturerende antagelser', som er alt for indlysende til, at man kan tale om dem. Et sidste aspekt af dansk politisk kultur er specielt selvopholdende i denne forstand. En på det tidspunkt fremtrædende politiker fra Socialistisk Folkeparti (nu socialdemokratisk uddannelsesordfører) satte i forbindelse med en bredere offentlig debat spørgsmålstejn ved, hvad hun betragtede som typiske holdninger blandt immigranter til demokrati. Som et ekko af Hal Koch forbandt Christi-

---

95. Laborde, s. 610.

96. Bhikhu Parekh, »The concept of national identity«, *New Community*, 21, s. 260, citeret i Laborde, s. 611.

ne Antorini dansk demokrati med omsorg for fællesskabet, kompromis og konsensus i modsætning til en strategisk og interessedreven enkelt-sagspolitik.<sup>97</sup> Om dansk politik passer ind i sådanne standarder, må der naturligvis sættes en hel del spørgsmålstejn ved. Men kontroversen var iøjnefaldende blottet for (selv)kritik af det, der blev præsenteret som den overlegne danske demokratiforståelse.

I modsætning hertil har antropologer peget på dets skyggesider. En af dem er den måde, hvorpå lighedsideologien altid kobles til et meget voldsomt ubehag ved uenighed og synlig forskellighed, endsige åben konflikt inden for en gruppe ('vi er jo i virkeligheden enige').<sup>98</sup> Derved fremmes også en politisk kultur, der er gennemsyret af tvungen konsensus, hvor meget lades usagt, og hvor nytillkomne aldrig åbent præsenteres for normer og ritualer (dette ville understrege deres 'ulighed'). Men det baner også vej for særdeles kraftige sanktioner – som i kontroversen om ytringsfrihed – over for dem, der er uenige, som tillader sig at afsløre, hvor ensidig konsensusen er, eller som simpelthen fremstår som synligt anderledes. Demokrati, fra de mindste cirkler i civilsamfundet til national politik, er egalitærisk i rousseausk forstand, hvor borgerdyder betyder at lytte til sit inderste hjerte og dele trygheden ved at vide, at andre hører det samme.<sup>99</sup> For Fabienne Knudsen – i øvrigt en fransk-dansk akademiker – er den danske diskurs blevet så konfrontatorisk netop nu, fordi immigranterne kun for ganske nylig er blevet forvandlet fra eksotiske fremmede til potentielt ligestillede medborgere. Først nu er truslen om åbenlys forskellighed *inde i* samfundet blevet en realitet.<sup>100</sup> Det kan være svært for immigranter at forstå netop dette mærkværdige aspekt af politisk kultur – udfald mod 'misforstået tolerance' blandet med uvillighed til at undersøge, hvad tolerance og andre liberale værdier egentlig kunne

97. Camilla Kehlet Christoffersen, »Den demokratiske barriere«, *Medborgerskabets mange stemmer*, red. Jonathan Schwartz, Århus 2002, s. 24–45, her s. 31–32.

98. Lisbeth Knudsen, »Danske dyder«, *Exil*, nr. 1, 1992, s. 28–34.

99. I den første diskurs taler Rousseau om »[...] en tilstand hvori alle individer kendte hinanden, hvorved hverken lastens hemmelige rænkespil eller dydens beskedenhed undgik offentlighedens kendskab og bedømmelse; og hvor den behagelige vane med at se og kende alle andre ville få fædrelandskærligheden til at blive en kærlighed til landets borgere, snarere end en kærlighed til landets jord« (Jean Jacques Rousseau, *The Social Contract and Discourses* (oversat fra fransk), Dent/Dutton, London 1973, s. 28).

100. Fabienne Knudsen, »Løven og barnet. Tolerance som skalkeskjul for ulighed«, *Jordens folk*, nr. 4, 2001, s. 5–14, citat fra s. 14.

betyde. Hvad der end måtte ske, når nye stemmer gradvist føjer sig til den danske politiske debat, så kan man blot håbe på, at noget af tavsheden og overlegenheden omkring den specielle danske forståelse af universelle værdier må blive brudt.

### *Summary*

#### *Shared values, state religion, and Islam in Danish political culture: The specific universality of Nordic citizenship*

Recent controversies about freedom of expression are symptoms of more general problems in the perception of Islam in the Danish public sphere. The sources for this can be found in the distinctive understanding of citizenship and belonging that characterizes Danish political culture. In Denmark, as in other countries of Western Europe, we see a clear movement towards an increasingly political-civil understanding of the nation as a community of citizens with universal liberal values. The universalism, however, is also of a special character – it is particularly Danish. The article examines this conflicting state of affairs in relation to perceptions of Muslims in Denmark and with special reference to problems that arise when the particularity of universalism is articulated (and sometimes not articulated) in recent political debates about shared Danish values that have to be acknowledged by newcomers to the nation. The Danish debate, and especially the far-reaching or “deeply” liberal articulation of values such as equality, freedom, and democracy – which is simultaneously held up as sacred and beyond discussion (and as interwoven in idiosyncratic ethnic-cultural markers and ideas of superiority) – exemplifies a profound ambivalence about “talking politics to culture”. This also raises critical questions about the civic turn that is seen in normative political theory about cultural pluralism, for example in theories of constitutional patriotism.

### *Referencer*

Bauböck, Rainer, »Public culture in societies of immigration«, arbejdspapir, IMER, Malmö högskola, Malmö 2001

- Bendtsen, Bendt, Grundlovstale, 5. 6. 2004. Tilgængelig på [www.konservative.dk](http://www.konservative.dk) (hentet 16. 12. 2004)
- Brubaker, Rogers, »The Manichean myth: rethinking the distinction between 'civic' and 'ethnic' nationalism«, *Nation and National Identity. The European Experience in Perspective*, red. Hans Peter Kriesi, Rügger, Zürich 1999, s. 55–71
- Constituting Communities. Political Solutions to Cultural Conflict*, red. Per Mouritsen & Knud Erik Jørgensen, Palgrave, London 2006 (under udgivelse)
- Dahl, Hanne, »Småt er godt«, interview, *Weekendavisen*, 31. 3.–6. 4. 2000
- Den Danske Regering, *Handlingsplan til fremme af ligebehandling og mangfoldighed og til bekæmpelse af racisme*, 2003. Tilgængelig på [www.danskfolkeparti.dk](http://www.danskfolkeparti.dk) (hentet 6. 12. 2004)
- Dansk Folkeparti, *Partiprogram og pressemeddelelser*, 2004. Tilgængelig på [www.danskfolkeparti.dk](http://www.danskfolkeparti.dk) (hentet 15. 11. 2004)
- Demaine, Jack, *Citizenship and Political Education Today*, Palgrave Macmillan, London 2004
- DR Deadline*, 14. 12. 2004.
- Eisenstadt, Shmuel N. & Giesen, Bernhard, »The construction of collective identity«, *Archives Européennes de Sociologie*, nr. 36, 1995, s. 72–102
- Esping-Andersen, Gösta, *Three Worlds of Welfare Capitalism*, Polity Press, London 1990
- EUMC/SORA: *Attitudes towards minority groups in the European Union*, SORA, Wien 2001
- Favell, Adrian, *Philosophies of Integration*, 2. udgave, Palgrave, London 2001
- Fergo, Tove, »At skelne i sammenhængen«, *Folkevirke*, nr. 58, s. 3–5, 2003
- Fergo, Tove, »En rummelig folkekirke«, *Politiken* 11. 9. 2004
- Gerner Nielsen, Elsebeth, *Tale til Nordisk Ministerråd*, 10. november 1999. Tilgængelig på [www.norden.org](http://www.norden.org) (hentet 16. 12. 2004)
- Goul Andersen, Jørgen, »Danskernes holdninger til indvandrere«, arbejdsrapport 17/2002, AMID, Aalborg Universitet, Ålborg 2002
- Habermas, Jürgen, *The Postnational Constellation*, Polity Press, Cambridge 2001
- Hansen, Lene, »Sustaining sovereignty: the Danish approach to Europe«, *European Integration and National Identity*, red. Lene Hansen & Ole Wæver, Routledge, London 2002, s. 50–87
- Haarder, Bertel, »Frygten bliver det værste«, *Weekendavisen*, 19–25. 3. 2004
- Hedetoft, Ulf, »Cultural transformation: how Denmark faces immigration«, *Open Democracy*, 30. 10. 2003. Tilgængelig på [www.opendemocracy.net](http://www.opendemocracy.net) (hentet 1. 1. 2005)

- Hedetoft, Ulf, »The nation-state meets the world. national identities in the context of transnationality and cultural globalisation«, *European Journal of Social Theory*, nr 2, 1999, s. 71–94
- Hervik, Peter, »The Danish world of unbridgeable differences«, *Ethnos*, nr. 69, 2004, s. 247–267
- Holm, Ulla, *Det franske Europa*, Aarhus Universitetsforlag, Århus 1993
- Hornbech, Birthe Rønn, *En lige venstre*, Gyldendal, København 2001
- Hornbech, Birthe Rønn, »Må vi så være her«, *Jyllands-Posten* 9. 9. 2000
- Ingram, Attracta, »Constitutional patriotism«, *Philosophy and Social Criticism*, 22, 1996, s. 1–18
- Jensen, Bent, *Foreigners in the Danish Newspaper Debates from the 1870s to the 1990s*, Rockwool Fondens Forskningsenhed, København 2001
- Jespersen, Karen, »Et moderne socialdemokrati«, *Nye vinde, nye veje*, red. Carsten Jensen et. al., Samfundslitteratur, København 2003b, s. 27–60
- Jespersen, Karen, »Moderne dyder«, Interview i *Weekendavisen*, 3.–9. 1. 2003a
- Karpantschof, René, »Populism and right wing extremism in Denmark 1980–2001«, *Sociological report series*, no. 4, Institut for Sociologi, Københavns Universitet, København 2002
- Kehlet Christoffersen, Camilla, »Den demokratiske barriere«, *Medborgerskabets mange stemmer*, red. Jonathan Schwartz, Aarhus Universitetsforlag, Århus 2002, s. 24–45
- Knudsen, Lisbeth, »Danske dyder«, *Exil*, nr. 1, 1992, s. 28–34
- Knudsen, Fabienne, »Løven og barnet. Tolerance som skalkeskjul for ulighed«, *Jordens folk*, nr. 4, 2001, s. 5–14
- Koch, Hal, *Hvad er demokrati?*, Gyldendal, København 1945
- Korsgaard, Ove, »Hal Koch: En republikaner i grundtvigiansk klædedragt«, *Poetisk demokrati – Om personlig dannelse og samfundsdannelse*, red. Ove Korsgaard, Gad, København 2001, s. 24–45
- Korsgaard, Ove, *Kampen om Folket*, Gyldendal, København 2004
- Krarup, Søren, *Dansen om menneskerettighederne*, Gyldendal, København 2000
- Krarup, Søren, »Ideologisk hovmod«, *Weekendavisen*, 29. 10.–4. 11. 2004b
- Krarup, Søren, »Længe leve folkekirken«, *Kristeligt Dagblad* 6. 7. 2004a
- Krarup, Søren, »Politik og religion i Danmark«, *Jyllands-Posten* 5. 7. 2002
- Krauel, Thomas, »Was ist 'Deutsche Leitkultur'?«, *Die Welt*, 20. 10. 2000
- Kymlicka, Will, *Contemporary Political Philosophy*, 2. udgave, Oxford University Press, Oxford 2002

- Krusell, Jesper, »Ytringsfrihedens flydende grænse«, *Berlingske Tidende*, 5. 12. 2004
- Laborde, Cécile, »From constitutional to civic patriotism«, *British Journal of Political Science*, nr. 32, 2002, s. 591–612
- Lacroix, Justine, »For a European constitutional patriotism«, *Political Studies*, nr. 50, 2002, s. 944–958
- Markell, Patchen, »Making affect safe for democracy? On constitutional patriotism«, *Political Theory*, nr. 28, 2000, s. 38–63
- Miller, David, *On Nationality*, Oxford University Press, Oxford 1995
- Modood, Tariq, »Establishment, multiculturalism and British citizenship«, *Political Quarterly*, nr. 65, 1994, s. 53–73
- Mortensen, Henrik, »Dialog i eneværelse«, *Weekendavisen* 26. 11.–2. 12. 2004
- Mouritsen, Per, »Denmark: the agonies of innocence«, *New Xenophobia in Europe*, red. Bernd Baumgartl & Adrian Favell, Kluwer Law, London 1995
- Mouritsen, Per, »The Particular Universalism of a Nordic Civic Nation. Common Values, State Religion and Islam in Danish Political Culture«, *Multiculturalism, Muslims and Citizenship*, red. Tariq Modood, Ricard Zapate-Barrero & Anna Triandafyllidou, Routledge, London 2006, s. 70–93
- Mørk, Yvonne, *Bindestregsdanskere*, Forlaget Sociologi, København 1998
- Nannestad, Peter, *Solidaritetsens pris*, Aarhus Universitetsforlag, Århus 1999
- Necef, Mehmet Ümit, »Indvandring, den nationale stat og velfærdsstaten«, *Ube-kvemme udfordringer*, red. Peter Seeberg, Syddansk Universitetsforlag, Odense 2001, s. 31–65
- Nielsen, Hans Jørgen, »De udenlandske rapporter om danskernes uvilje mod fremmede«, *Nyt fra Rockwool Fondens Forskningsenhed*, København 2002
- Parekh, Bhikhu, *Rethinking Multiculturalism. Cultural Diversity and Political Theory*, Macmillan, Basingstoke 2000
- Pittelkow, Ralf, *Forsvar for nationalstaten*, Lindhardt & Ringhof, København 2004
- Rasmussen, Anders Fogh, »Demokratiets pris«, interview, *Danmarksposten*, nr. 84, 2003a, s. 16–19
- Rasmussen, Anders Fogh, *Statsministerens nytårstale 2003*, 2003b. Tilgængelig på [www.dr.dk/pubs/nyheder/html/nyheder/baggrund/tema2002/taler](http://www.dr.dk/pubs/nyheder/html/nyheder/baggrund/tema2002/taler) (hentet 14. 12. 2004)
- Rawls, John, *Political Liberalism*, Columbia University Press, New York 1993
- Redder, Gitte, »S vil fastholde danske værdier«, *Ugebrevet A-4*, 6. 9. 2004. Tilgængeligt på [www.ugebreveta4.dk](http://www.ugebreveta4.dk) (hentet 1. 1. 2005)

- Rousseau, Jean Jacques, *The Social Contract and Discourses*, Dent/Dutton, London 1973
- Rudolf, Thomas, »Debating headscarves in Europe«, arbejdspapir præsenteret ved konferencen *What's the Culture in Multiculturalism? What's the Difference of Identities?*, Aarhus Universitet, Århus 22.–24. 5. 2003
- Severinsen, Hanne, »Kristne værdier skal ikke relativiseres«, 2002. Tilgængeligt på [www.hanneseverinsen.dk/Laeserbrev/kristne.htm](http://www.hanneseverinsen.dk/Laeserbrev/kristne.htm) (hentet 22. 11. 2004)
- Socialdemokraterne, *Principprogram 2004: Hånden på hjertet*, 2004. Tilgængeligt på [www.socialdemokratiet.dk](http://www.socialdemokratiet.dk) (hentet 22. 11. 2004)
- Taylor, Charles, »Cross-purposes: the Liberal-Communitarian debate«, *Liberalism and the Moral Life*, red. Nancy Rosenblum, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1989, s. 159–182
- Togebj, Lise, »Danskerne og det multikulturelle«, *Politica*, nr. 30, 1998b, s. 184–203
- Togebj, Lise, *Etniske minoriteters deltagelse i demokratiske processer, herunder politiske partier, valg og offentlig debat*, AMID arbejdspapir 20/2002, AMID, Aalborg Universitet, Aalborg 2002
- Togebj, Lise, *Man har et standpunkt*, Aarhus Universitetsforlag, Århus 2004
- Togebj, Lise, »Prejudice and tolerance in a period of increasing ethnic diversity and growing unemployment: Denmark since 1970«, *Ethnic and Racial Studies*, nr. 21, 1998a, s. 1137–1154
- Tranæs, Torben & Zimmermann, Klaus F., *Migrants, Work, and the Welfare State*, Syddansk Universitetsforlag, Odense 2004
- Østergaard, Uffe, »Peasants and Danes: the Danish national identity and political culture«, *Comparative Studies in Society and History*, nr. 34, 1991, s. 3–27